

کۆمهڵگهی مه‌دهنی له عێراق
دروستبوون، مێژوو، چوارچێوهی یاسایی و پێکفرهوهیی

Funded by the European Union
بتمويل من الاتحاد الأوروبي

توئزینە وە کە ئە نجام دراوێ لە لایەن:

رێنخراوی ناشتی و نازادی

مآپەر: <https://www.pfo-ku.org>

رێنخراوی ئۆفۆق بۆ گەشەپێدانی مروی

مآپەر: <https://www.ufuqorg.org/en>

رێنخراوی (پردیک بۆ) ئیتالی

مآپەر: <https://www.unponteper.it/en>

ئەم توئزینە وە یە بە پآلدیشتی دارایی یە کیتی ئە وەرۆپا بە رهەم هینراوێ. ناوەرۆکە کە ی
تەنھا لە ئەستۆی توئزەرەکانە و مەرچ نییە رەنگدانە وە ی بۆچوونەکانی یە کیتی
ئە وەرۆپا بێت.

كۆمهنگەي مەدەنى لە عىراق؛ دروستبوون، مېژوو،

چارچۆهەي ياساي و پىخراوهي

پوختەى ئەو دوو توۋىژىنە ۋە يە و گىرنگىر تىن ئە نجامە كان و راسپاردە كان

كۆمەنگاى مەدەنى توخمىكى گىرنگە لە بنىاتنانى ژيانىكى دىموكراسى و دەۋلەتى مەدەنى كە يارمەتيدەرە بۇ پاراستى ھاوسەنگى نىۋان ھىز و پىكەتە جۇراوجۇرەكانى ھوكمپرانى.

رېنكخراۋەكانى كۆمەنگەى مەدەنى لە عىراق رۇلىكى گىرنگ دەگىرپن لە برەودان بە بەشدارى دىموكراتى و پىكەۋەژيانى كۆمەلايەتى و بەرگى لە مافەكانى مرۇف. ئەم رېنكخراۋانە ۋەك پەيوەندىيەك لە نىۋان كۆمەنگەكان و دەسەلاتداراندا كار دەكەن و بەشدارى خەلك لە پروسەى ئاشتى و گواستەنەۋە ئاسان دەكەن. رېنكخراۋەكانى كۆمەنگەى مەدەنى بە شىۋەيەكى بەرچاۋ بەشدارى لە لايەنە جۇراوجۇرەكانى گەشەپىدانى كۆمەنگە، بەشدارى كۆمەنگە، و ھەمەجۇرى كەلتوورى دەكەن. سەرەپاى ئەۋەش، رۇلىكى گىرنگ دەگىرپت لە برەودان بە شەفافيەت و بەرپىسپارىتى، پەروەردە و ھوشيارى، ھاوكارى كۆمەلايەتى، و پىشكەشكەشكردنى خزمەتگوزارى، ھەروەھا رۇلى لە ھوشدارى پىشۋەخت و ناۋبىۋانىدا دەگىرپت. سەرەپاى رۇلى لە بەھىزكردنى سەرۋەرى ياسا و ژيانى دامەزراۋەيى. ھەرچەندە چەمكى كۆمەنگاى مەدەنى رەگى مېژۋىپى كۆنى ھەيە، بەلام ئەمرۇ رۇلى خۇى ۋەك توخمىكى سەرەكى لە نىۋان دەۋلەت و كۆمەنگادا پىناسە دەكاتەۋە.

چوارچىۋەى ياساى و رېنكخراۋەيى بۇكارى كۆمەنگەى مەدەنى لە سەردوو ناستى نىۋدەۋلەتى و نىشتىمانى دامەزراۋە. لەسەر ناستى نىۋدەۋلەتى، رېنكخراۋەكانى كۆمەنگەى مەدەنى پشت بە كۆمەلىك بەنگەنامە و پەيماننامەى نىۋدەۋلەتى مافەكانى مرۇف دەبەستن كە مافى پىكەپىننانى كۆمەلە و بەشدارىكردن لە كۆبۈنەۋەى ئاشتىخوازانە دووپات دەكەنەۋە، ۋەك جاپنامەى جىھانى مافەكانى مرۇف و پەيمانى نىۋدەۋلەتى مافە مەدەنى و سىياسىيەكان.

له سهه ناستى نيشتمانى، دهستورى سالى 2005 ى عىراق و ياسا ناوخويى و ناوخوييه كان له ههريى كوردستان پالپشتى له دامه زراندى و كار كردنى رىنكخراوه كانى كۆمه لگه ي مه دهنى ده كه ن. دهستورى عىراق جگه له نازادى راده رپىن و كۆبوونه وه نازادى دامه زراندى و نه دمامبوون له كۆمه له و پارتە سياسيه كان دهسته به ده كات. ياساى ژماره 12 ى سالى 2010 چوارچيوه ي ئەم رىنكخراوانه رىنكده خات كه مه رجه كانى تۆمار كردن، پارهدان و رىوشويينه كانى راپۆرت كردن ده گرىته وه و جه خت له سهه ر گرىگيان ده كاته وه له به هيز كردنى كۆمه لگه ي مه دهنى و ديارى كردنى مه رجه كانى كار كردن و سهه ربه رشتى كردن يان.

نامانجى ئەم تويزينه وه يه تيشك خستنه سهه ر گرىگترين خه سلته كانى كۆمه لگه ي مه دهنى له عىراق و ههريى كوردستان له رىنگه ي پيدا چوونه وه به كۆمه لىك ته وه ر. دوو به ش هه يه: يه كىگيان په يوه ندى به ناستى نه ته وه ييه وه هه يه و نه وى تريان په يوه ندى به ههريى كوردستانه وه هه يه.

تويزينه وه كه به سهه ر چه ند به شىكدا دابه ش كراوه، به شى يه كه م تايبه ته به پيشه كى، نامانج و ميتۆدى به كارها توو له كۆكردنه وه و شىكردنه وه ي داتا دا، كه ميتۆدى چاوپىكه وتى گروپى ته ركيز وه ك نامرازىكى سهه ره كى له م چوارچيوه يه دا به كارهيئرا. به شى دووهم پيدا چوونه وه به چوارچيوه ي تيوورى چه مكى كۆمه لگه ي مه دهنى ده كات و گرىنگى و نامانجه كانى روون ده كاته وه، سهه رپاى چوارچيوه ي ياساى نيوده وه له تى كه كاره كانى رىنكده خات. به شى سىيه م باس له چوارچيوه ي ياساى دهستورى و ياسا نه ته وه ييه كان ده كات كه كارى كۆمه لگه ي مه دهنى رىنكده خه ن، له گه ل شىكردنه وه ي ده ره نجامه سهه ره كىيه كان كه له لىدوانه كان و چاوپىكه وتنه گروپيه كانه وه وه رگىراون.

له كۆتا ييدا، تويزينه وه كه كۆمه لىك پيشنيار و پيشنيار پيشكه ش ده كات بۆ به هيز كردنى رۆلى رىنكخراوه كانى كۆمه لگه ي مه دهنى له وانه رىنگه دان به تاك و گرووپه كان بۆ هاوپه يمانى و هاوكارى به بى سنووردار كردن، بى گوئيدانه ئىنتىماى خويان، بۆ نه وه ي بتوانن كۆمه له پىكهيئىن و مافى كۆبوونه وه نازادانه جىبه جى

بکەن، بەم شیۆهیه توانای کۆمه‌لگەى مەدەنى بۆ بە دەستەپێنانى ئامانجەکانى لە پشتیوانیکردن لە دیموکراسى و گەشەپێدانى بەردەوام بە ھێز دەکات. ھەر وەھا پێشنیار دەکات پێداچوونەووە بە مەرجەکانى وەرگرتن و نوێکردنەووەى فەرمانە کارگێڕییەکان بکریت بۆ ئاسانکاری کارى رێکخراوە ناھکوومییەکان و بەرزکردنەووەى کارگەرییان، بە تاییبەتى کە ئەم مەرجە بە روونى لە یاسای رێکخراوە ناھکوومییەکانى ھەرێمى کوردستاندا نەھاتووە.

ئەنجامەکان:

- رێکخراوەکانى کۆمەلگەى مەدەنى لە عێراق رۆلێكى گرنى دەگێرن لە بەرھەوپێشبردنى دیموکراسى و پاراستنى مافەکانى مرۆف و پێشکەشکردنى خزمەتگوزارى بۆ کۆمەلگا بە تاییبەتى بۆ گروپە لاوازەکان.
- چوارچێۆھەى کى یاسای نۆدەوئەتى و ناوخۆیى ھەيە کە پائېشتى کارى ئەم رێکخراوانە دەکات، بە لام لە جیبەجیکردندا تووشى ھەندیک ئاستەنگ دەبیت.
- رێکخراوەکان رووبەرۆوى چەندین بەرپەست دەبنەووە وەک کۆسپ و تەگەرەى داراى و کارگێرى و دەستپۆھردانى سیاسى.
- ھاوبەشى نۆوان حکومەت و رێکخراوەکانى کۆمەلگەى مەدەنى بۆ گەشەپێدانى بەردەوام گرنگە.

پیشنیاره سەرەکیه کان

● چاکسازی یاسای:

- پێداچوونه وه و نوێکردنه وه ی یاسا و رێساکانی رێنکخستنی کاری رێنکخراوه کان له سه رئاستی نیشتمانی وله هه رێهی کوردستان
- دامه زرانندی ده زگایه کی سه ربه خۆبۆسه ربه رشتی کاری رێنکخراوه کان
- ئاسانکردنی رێوشوێنه کارگێڕپیه کان و دابینکردنی خزمه تگوزاری ئه لیکترۆنی
- لابردنی ئه و سنووردارکردنانه ی ناو تۆمارکردن که به سه ر کاری تیمه خۆبه خشه کانداسه پێنراوه.

● پالپشتی دارایی و ته کنیکی:

- زیادکردنی پالپشتی دارایی و ته کنیکی بۆ رێنکخراوه کان.
- ئاسانکردنی ده ستگه یشتن به دارایی.
- به رزکردنه وه ی شه فافییه ت و به رپرسیاریتی له ناو رێنکخراوه کان.

● به هیژکردنی هاوکاری:

- ستانداردکردنی رێوشوێنه کانی تۆمارکردن له سه رئاستی عێراق
- دامه زرانندی میکانیزمیکی کاریگه ر بۆ چاره سه رکردنی کێشه و ناکۆکیه کان به شیوه یه کی یاسایی.

● مافه کانی کرێکاران:

- گه ره نتیکردنی مافی کرێکارانی بیانی بۆ رێنکخستن و نوێنه رایه تیکردن
- هانی دامه زرانندی سه ندیکانی کرێکاران بده ن.

گرنگی ئه م راسپاردانه:

جیبہ جیکردنی ئەم راسپاردانە یارمەتیدەردەبیئت بۆ:

- توانا بە ریکخراوەکانی کۆمەلگەیی مەدەنی بدەن تا رۆئی خۆیان بە تەواوی بگێرن
- بە هێزکردنی دیموکراسی و مافەکانی مرۆف لە عێراقدا
- باشتکردنی خزمەتگوزارییەکانی پێشکەش بە هاوڵاتیان
- بنیاتنانی کۆمەلگایەکی دادپەروەرتروویە کسانتر

خشته ی ناوه پۆک

1. پێشه کی.....1
- 1.1 پێشکه شکردن.....1
- 1.2 پاشخانی توێژینه وه که.....2
- 1.3 ئامانجی توێژینه وه که.....3
- 1.4 میتۆدی توێژینه وه که.....3
- 1.5 سه رهه ئدانی کۆمه لگه ی مه ده نی له عێراق.....4

2. چوارچۆه ی تیۆری.....11
- 2.1 پێناسه ی کۆمه لگای مه ده نی.....11
- 2.2 پێناسه ی رێکخراوه کان (رێکخراوه نا حکومییه کان).....14
- 2.3 گرنگی پێکه پێنانی / دروستکردنی کۆمه له.....16

3. چوارچۆه ی یاسای و رێکخراوه یی.....32
- 3.1 چوارچۆه ی یاسای نیۆده و له تی.....32
- 3.2 چوارچۆه ی ده ستووری نیشتمانی.....35
- 3.3 چوارچۆه ی یاسای نیشتمانی.....35
- 3.4 چوارچۆه ی رێکخراوه یی.....42
- 3.5 چوارچۆه ی یاسای و ریکخستنی له هه ری ئی کوردستان.....43
- 3.6 پێکه پێنان و تۆمارکردنی سه ندیکا و یه کی ئتی کرێکاران.....43
- له عێراق وه هه ری ئی کوردستان.....48

- راسپارده کان.....49
- سه رچاوه کان.....51

1. پيشه‌كى

1.1 پيشكه شکردن

له داىكبونى رېنكخراوه كانى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى له عىراق له داىكبونىكى ناسان نه‌بوو، سهره‌راى ميژووى دامه‌زراندنيان كه ده‌گه‌رېته‌وه بۆ سهره‌تاي سه‌ده‌ى رابردوو. عىراق له ده‌يان سائى رابردوودا گۆرپانكارى سياسى و كۆمه‌لايه‌تى قوولئى به‌خويوه بينيوه كه راسته‌وخۆ كارىگه‌رى له‌سهر پېكهاته‌ى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى و رۆلئى له گه‌شه‌سەندن و پرۆسه‌ى ديموكراسيدا هه‌بووه. كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى له عىراق رهنگانده‌وى ئالۆزىيه‌كانى واقيعى كۆمه‌لايه‌تى و سياسى و لاته و پروبه‌پرووى ته‌حه‌دايه‌كى بېهاوتا ده‌بېته‌وه كه په‌يوه‌سته به سه‌قامگىرى سياسى، ژىنگه‌ى ياسايى، تواناى دامه‌زراوه‌يى و ده‌رفه‌ته‌كانى بزوتنه‌وه كۆمه‌لايه‌تايه‌ جۆراوجۆره‌كان. كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى عىراق رېگ و رېشه‌ى له سهرده‌مه ميژووييه جياوازه‌كانه‌وه هه‌يه و به‌چەندىن قۇناغى دامه‌زراندن و گه‌شه‌سەندندا تىپه‌رپوه. به‌تايبه‌تى له‌ماوه‌ى دواى سائى ۲۰۰۳ عىراقدا به‌خۆوه بينيوه له‌ژماره‌ى رېنكخراو و رېنكخراوه‌ ناكومييه‌كان كه توانيويانه رۆلئىكى گرنگ و گرنگ بىين له‌خستنه‌پوو و بلاوكردنه‌وه‌ى بنه‌ماكانى ناشتى و پېكه‌وه‌ژيانى ناشتيانه و به‌هيزکردنى ژنان و بلاوكردنه‌وه و بره‌ودان به كه‌لتوورى مافه‌كانى مرؤف و به‌ده‌پېنانى گه‌شه‌پيدانى به‌رده‌وام و پشتيوانىکردن له ديموكراسى. سهره‌راى ته‌حه‌دايه‌كى گه‌وره‌ى وه‌ك مملانيئى چه‌كدارى و گه‌نده‌لئى ئىدارى و سهره‌راى ئه‌و رۆله‌ گرنگانه‌ى كه گېراوه رېنكخراوه‌كان پروبه‌پرووى بوونه‌وه و به‌رده‌واميش پروبه‌پرووى ده‌بنه‌وه كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى عىراقى چه‌ندىن گرفت و گرفتى هه‌يه. له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا، ئه‌م رېنكخراوانه وه‌ك هيزئىكى پالنه‌ر ده‌مىننه‌وه له پروبه‌پروبوونه‌وه‌ى قه‌يرانى جۆراوجۆر. له‌م توپژىنه‌وه‌يه‌دا باس له پيشه‌كويه‌كى ميژوويى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى له‌عىراق و سهره‌لدان و په‌ره‌سەندنه‌كه‌ى و ئه‌و قۇناغانه‌ى پييدا تىپه‌رپوه

لهه ئومەرجە سىياسىيە جۇراوجۆرەكاندا و باس له چوارچىپوھ ياساى بۇ كۆمە لىگەى مە دەنى له عىراق دە كه ين.

له م توپژىنەوھىدەدا پىشتمان به چەند نامراز و مپتۆدپىك به ست بۇ گەيشتن به رپىيازپىك بۇ تپگەيشتن له چوارچىپوھى رپىكخراوھى كۆمەلىگەى مە دەنى عىراقى كه له وئى له گەل نوپنەرانى رپىكخراوھكان له سەرانسەرى عىراقدا كۆبووینەوھ و پىداچوونەوھمان به ياسا و رپساكان و توپژىنەوھ و راپۆرتەكان كرد كه تايبەتن به بابەتە جۇراوجۆرەكانى پەيوەست به بابەتى توپژىنەوھكەمان.

1.2 پاشخانى توپژىنەوھكە

كۆمەلىگەى مە دەنى له عىراق گۇرپانكارپىهكى به رچاوى به خوپەوھ بىنيوھ، به تايبەتى دواى گۇرپانكارپىه سىياسى و كۆمەلايەتپەكانى دواى رووخانى رپژىپى پيشوو له سالى 2003. كۆمەلىگەى مە دەنى رپۇلىپكى گرنكى هەبووھ له پالپىشتىكردنى گواستەنەوھى ديموكراسى و هاندانى هەولەكانى چاكبوونەوھ له ملمانئى و جەنگەكان، سەرەپاى بەشدارپىكردن له بنىاتنانى ناشتى و برەودان به پىكەوھژيان له نيوان پىكەپاتە جياوازەكانى كۆمەلىگەى عىراقدا.

له بەر رپۇشناپى ئەو ئاستەنگپە ئالۆزانەى رووبەرووى عىراق دەبنەوھ، رپىكخراوھكانى كۆمەلىگەى مە دەنى وەك بزوپنەرى گۇرپانكارى ئەرپنى دەرکەوتوون و كار دەكەن بۇ پەرەپىدانى دپالۆگى نپشتمانى، پەرەپىدانى پرۆگرامەكان به ئامانچى بەدەستپىنانى گەشەپىدانى بەردەوام و بەرگىرپكردن له مافەكانى مرؤف. هەرودها ئەم رپىكخراوانە پالپىشتى دەرروونى كۆمەلايەتپىيان پيشكەش به كۆمەلىگەكانى كارپگەرى شەرپ كر دووھ و هەولپان داوھ گرپە پەراويزخراوھكان و لاوازەكانى كۆمەلىگە به هپز بكەن .

ئەم توپژىنەوھىه وەك بەشدارپىهك دپت له هەولە بەردەوامەكان بۇ ناساندنى گرنكى كۆمەلىگەى مە دەنى و رپۇلى گرنكى له عىراق . ئامانچى دۆزىنەوھى

بۆشایى و كارىگه رى له سهر ديمه نى نه ته وه يى و ههروهها شىكردنه وهى چوارچيويه
ياسايى كه كاره كانى رىكده خات .

1.3 ئامانجى تويزينه وه كه

ئامانجى ئەم تويزينه وه يه دابىنكردنى رىنمايى گشتگير و قوول له سهر
كۆمه لگاي مه ده نى عىراق و روونكردنه وهى رۆله هه مه جوره كان و كارىگه رىبه
ئه رىنييه كانى له سهر گه شه پىدانى كۆمه لگا. له رىگه ي ئەم كاره وه، ئيمه ده مانه ويىت
سه رچاويه كى باوه رىپىكراو و وردى بۆ تويزه ران و پسپۆران و برپارده ران و ئەوانه ي
بايه خ به كۆمه لگه ي مه ده نى ده دن كه يارمه تىيان ده دات له چوارچيويه ياسايى و
ياساييه كان تىبگه ن كه كارى كۆمه لگه ي مه ده نى له عىراق به رپوه ده بن. سه ره راي
ئه وه ش، تويزينه وه كه هه ولى دۆزينه وهى ئەو ئاسته نگ و ده رفه تانه ده دات كه
رووبه رووى كۆمه لگاي مه ده نى ده بنه وه، هاوكات ستراتيجى كارىگه ر پىشكه ش ده كات
بۆ به هيزكردنى رۆلى كۆمه لگا له به ده ستمىنانى گه شه پىدانى به رده وام و
به ره وپىشبردنى ناشتى كۆمه لايه تى. هيوادارين ئەم تويزينه وه يه يارمه تىده ر بىت بۆ
به رزكردنه وهى هوشيارى خه لك سه باره ت به گرنكى كۆمه لگاي مه ده نى و رۆلى
گرنكى له بنىاتنانى كۆمه لگايه كى عىراقى به كگرتووتر و خوشگوزه رانتر.

1.4 ميتۆدى تويزينه وه كه

ئەم تويزينه وه يه پشتى به ميتۆدىكى تويزينه وهى فره ره هه ند به ستووه كه
ئامانجى به ده ستمىنانى تىبگه يشتنىكى يه كخراو و قوول بوو له كۆمه لگه ي مه ده نى له
عىراق. چاوپىكه وتن له گه ل گرووپه سه رنجراكيشه كان به كارهيئرا كه نوينه رانى
رىكخراوه كانى كۆمه لگه ي مه ده نى و شاره زايان و شاره زايانى ئەو بواره له خو
ده گرىت. ئەمه بۆ كۆكردنه وهى تىپروانين و بيروپاي جوراوجور له سهر بنه ماي
ئه زموونى پراكتيكى و زانيارى ده ستى يه كه م. سه ره راي ئەوه ش، كۆمه لپىك
به لگه نامه ي فهرمى و تويزينه وهى ئەكادىمى پىشوو پشتيان پىبه ستووه بۆ

دابینکردنی بنه‌مایه‌کی زانستی و زانیاری به‌هێز که پشتگیری شیکردنه‌وه ده‌کات و یارمه‌تیدەر ده‌بیت له دارپشتی راسپاردنه‌کان له‌سه‌ر بنه‌مای به‌لگه. توێژینه‌وه‌که هه‌روه‌ها پشتی به‌ستوو به شیکردنه‌وه‌ی سیاسه‌ت و کرداره‌کانی ئیستای بواری کۆمه‌لگه‌ی مه‌ده‌نی و هه‌روه‌ها لیکۆلینه‌وه له چوارچۆیه یاسایی و یاساییه‌کان که کاریگه‌ری له‌سه‌ر کاره‌کانی هه‌یه .

1.5 سه‌ ره‌ه له‌دانی کۆمه‌لگه‌ی مه‌ ده‌نی له‌ عێراق

له‌دایکبوونی رێکخراوه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی مه‌ده‌نی عێراق له‌دایکبوونیکی سروشتی و ئاسان نه‌بوو سه‌ره‌رای میژووی دامه‌زراندنی ئەم رێکخراوانه که ده‌گه‌رپته‌وه بۆ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی رابردوو. ماوه‌ی دوای رووداوه‌کانی ساڵی 2003 سه‌دان رێکخراوی کۆمه‌لگه‌ی مه‌ده‌نی له سه‌رانسه‌ری عێراقدا دامه‌زراندن. له ماوه‌یه‌کی کورتدا، رێکخراوه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی مه‌ده‌نی توانیان رۆڵی گرنه‌گ و گرنه‌گ بگێرن له‌وانه پێشکه‌شکردنی یارمه‌تی مرقۆبی بۆ قوربانیانی جه‌نگ و توندوتیژی، دابینکردنی پالپشتی یاسایی بۆ گروپه‌ لاوازه‌کان، ب‌لاوکردنه‌وه و پته‌وکردنی پره‌نسیپه‌کانی ناشتی، پیکه‌وه‌ژیانی ناشتیانه، که‌لتووری مافه‌کانی مرؤف و دادپه‌روه‌ری، به‌هێزکردنی ژنان، به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی گه‌نده‌لی، چاودێریکردنی هه‌لب‌ژاردنی په‌رله‌مان و نه‌نجومه‌نه‌کان و زۆر بابه‌تی تر. له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا سه‌ره‌رای ئەم رۆله‌ گرنه‌گانه زۆریک له رێکخراوه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی مه‌ده‌نی عێراقی رووبه‌رووی چه‌ندین کێشه و ئاسته‌نگ و ئاسته‌نگ بوونه‌ته‌وه به‌هۆی ئەو بارودۆخه سیاسی و ئەمنیه‌ی که وڵات پێیدا تیده‌په‌رپت و که‌مبوونه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌ی دارایی راستگۆیانه که برپه‌ری پشتی ژبانی ئەم رێکخراوانه پیکه‌ده‌هینیت و گه‌نده‌لی دارایی که متمانه‌ی هه‌ندیکیان لاواز کردوو. زۆریک له رێکخراوه‌ نا‌حکومییه‌کان ئەم چالاکیانه نه‌نجام ده‌ده‌ن و توێژینه‌وه به‌کارده‌هین بۆ په‌ره‌پیدانی پرۆگرامه‌کان و پالپشتیکردنی هه‌وله‌کانی دا‌کۆکیکردن .

قسه کردن له سهر کاری رڼکخراوه کانی کۆمه لڼگه ی مه دهنی له عیراق ناکریت کورت بکریته وه له و وهرچه رخانه سیاسییه ی که له دوا ی سالی 2003 پرویدا چونکه عیراق به یه کیک له یه که مین ولاتانی داده نریت که له دوا ی دامه زرانندی ده ولته تی عیراقه وه له سالی 1921 هوه بایه خی به رڼکخراوی کۆمه لڼگه ی مه دهنی داوه وه که یه که م یاسای رڼکخراوه کانی کۆمه لڼگه ی مه دهنی له سالی دووه می دامه زرانندی ده ولته تی عیراقدا ده رچوو وه که سالی ده رچوونی یه که م یاسای رڼکخستنی کاری کۆمه لڼگه ی مه دهنی له سالی 1925 به ناوی یاسای پیکهینانی کۆمه لڼه کان که تا سالی 1954 به کاری ما یه وه .

له و ماوه یه دا چه ندین بزووتنه وه ی سه ندیکایی کرکاران و کۆبونه وه ی گه نجان و خویندکاران و بۆنه کۆمه لایه تییه کانی هه لمزیت و له م ماوه یه دا ده رکه وتنی ژماره یه کی زۆر له رڼکخراوه چۆنایه تییه کان بوون که سوودیان له و پشتیوانییه ده ستوورییه وه رگرت که له ده قی یاسایی بنه رته تی سالی 1925 دا هاتووه که ده لیت (عیراقییه کان مافی ئازادی راده رپین و بلاوکردنه وه و کۆبونه وه یان هه یه له چوارچۆیه ی یاسادا)) که هاوسه نگ بوون به پشتیوانی چینی سیاسی بۆ ئه م ره وته که یارمه تیده ر بوو بۆ سه ره ه لداننی ژماره یه ک رڼکخراو و سه ندیکا، دیارترینیان:

ناو	دامه زاندى	كار كردن
كۆمەلەي پيشە سازان	1922	لەلایەن پيشە وەرانه وە دامەزرا و دواتر كرىكارانى ھېلى شەمەندەفەر بەشداريان كرد و دواتر بواری سیاسی گرتە دەست.
كومە لي ي زانستي كوردان	1926	چەندىن چالاکى رۆشنىبرى و كۆمەلایەتى پيشكەش كرد و ئەندامى نوخبەي كۆمەلگا بوو و شارى سلیمانى كرده سەنتەرى خۆي
كۆمەلەي پاراستنى مندالان	1928	ئامانچ لى كەمكردنەوہى رېژەي مردنى مندالان و ھەولدان بۆ بەخپوكرديان بە شپوہيەكى گونجاوہ و 19 لقى ھەبووہ كە لە سەرتاسەرى عىراقدا دابەش بووہ .
گروپى دايك و باوكان	1931	رېكخراوئىكى سىياسى لەسەر بنەماي بۆچوونئىكى سۆسيالىستى و بايەخ بە پەروەردە و دامەزاندى سىستەمئىكى ئابوورى پتەو دەدات
كۆمەلەي مانگى سوورى عىراق	1932	دايىنكردى يارمەتى بەپەلە بۆ لىقە و ماوانى كارەساتە سروشتىيەكان و جەنگەكان و دايىنكردى خزمەتگوزارىيە گشتىيەكانى ترى وەك چاكسازى و پالپشتى دەروونى
كۆمەلەي فرۆكەوانى عىراقى	1933	بەمەبەستى گواستنەوہى پۆستە بۆ ناو عىراق دامەزراوہ و جگە لە راھىنانى گەنجان بۆ فرين بە نرخىكى ھەرزان.

1934	كۆمەلگای یه كیئی ژنانی عیراقی	أهتمت بأوضاع المرأة وتحسين واقعها الاجتماعي والاقتصادي
1934	كۆمەلگای جه ماوهری	داوای چاكسازى سياسى و كۆمه لايه تی و ئابووری و به نیشتمانیکردنی هه ندیک داموده زگاگانى حكومه ت و نۆژه نكردنه وهی زهوییه كشتوكا ئییه كان و دابه شكردنیان به سه ر جوتیاراندا كرد .
1935	كۆمه لئی نه ته وه بییه كان	په ناگه یه ك بوو بۆ كچانی هه تیو و ئاواره و هونه ری درومان و نه خشانندیان فیڕ ده كردن
1935	یانه ی كۆمه لایه تی ئه لموسه ننا	كارى بۆ بلاوكردنه وهی هۆشیاری نه ته وه یی و خپله كی و فۆلكلۆری كردووه .

بارودۆخی رێكخراوه كانى كۆمه لگه ی مه ده نی به م خیراییه به رده وام نه بوو چونكه ئەم قه وارانە به برپاری حكومه تی نوری ئەلسه عید به برپاری ژماره 19 هه لۆه شانده وه كه تییدا هه موو رێكخراوه كان و یانه كۆمه لایه تییه كان كه نوێنه ری په سه ی ئەوكاتی هه بوو هه لۆه شانده وه به بیانوی ئەوه ی كه ئەو رێكخراوانه داوای پرهنسیپی دهره وه ی یاسا ده كهن و هه په شه له ئاسایشی گشتی ده كهن و ژماره ی ئەو كۆمه له و یانانه ی كه هه لۆه شاونه ته وه به پێی ئەم برپاره كه له ساڵی 1954 دهرچوووه 468 كۆمه له و یانه یه ئەم برپاره كۆمه لگای مه ده نی عیراقی تووشی سه رلیش یواندن كرد و حكومه تی ئەلسه عید وای له حكومه تی ئەلسه عید كرد یاسای ژماره 1 ی كۆمه له كان دهریكات. 63 بۆ ساڵی 1955 سه ره رای ئەو بۆشاییه ی كه هه ندیک له كۆمه لگاكان به ده ستیان هیناوه به لأم ئیداره ی به ریتانیا كه ئەو كاته په یوه ندییه کی باشی له گه ل ده سه لاتندا هه بوو رۆژی رێكخراوه كانى كۆمه لگه ی مه ده نی تیکداوه و ئەم رۆله ی داوه به دامه زراوه خپله كی و خپله كیه كان چونكه له و باوه رده یه كه

دامه زراوه خېله كې و مه زهه بېيه كان كارېگه رتر و مه تر سیدار ترن بۇ ھر
سیاسه تېكې ناو عېراق و گرنگه جېيان بكرېته وه و په سه نديان بكرېت به سه ر
كۆمه له كان و سه نديكا كاندا ئه مه ش له رېگه ي مېتۆدى به ناو (Sandman)* له گه ل
دامه زراندى كۆمارى عېراق له سالى 1958 دواى كوده تاي سه ربازي دژ به پاشايه تى
له عېراق كه ژيانى ده ستوورى تېكچوو و هيچ دهر فه تېك نه بوو بۇ بنياتنانى
كۆمه لگه ي مه ده نى جگه له چه ند رېنكخراوېكى پېشه يى كه ته نها 143 كۆمه له له
به غدا مابوونه وه كه 80 يان بايه خ به چالاكى كولتوورى و كۆمه لايه تى و ئايىنى و
خېرخوازي و پېشه يى و 57 يانه ي رابواردنيان داوه و له به سره 16 كۆمه له و 27
يانه ي رابواردنى هه بووه له كاتېكدا موسل 6 كۆمه له و 20 يانه ي رابواردنى هه بوو كه
له پارېزگا و قه زاو قه راغه كانى تر نزيكه ي هيچ كۆمه له يه ك نه بوو و ئه مه ش
نيشانه يه كه له سه ر جياوازي نيوان شار و لادى له م رووه وه¹

ئهم سه رده مه يه كه م ياساى رېنكخراوه كانى كۆمه لگه ي مه ده نى له
سه رده مى كۆماردا له سالى 1960 دهرچوو كه ناوى "ياساى رېنكخراوه كانى ژماره 1ى
سالى 1960" و دواتر ياساى دامه زراندى كۆمه له كانى په يوه ست به بيانېيه كان ژماره
34 ى سالى 1962 دهرچوو و ورده ورده و پاش ئه وه ي ده ولت به ره و قورخكارى
رؤيشت رؤلې رېنكخراوه كان تېكچوو به تاييه تى له دواى زيادبوونى كارى سه نديكا كان
كه بووه هؤى ئيفليجى ته واوى كارى رېنكخراوه كان كه گه يشته لوتكه پاش ئه وه ي
حزبى به عس جلّه وى ده سه لات له سالى 1968 دا گرتنه ده ست و ديارده ي دابه زين
به رده وام بوو له رؤل و چالاكى رېنكخراوه كانى كۆمه لگه ي مه ده نى كه هر
كۆبوونه وه يه ك به هه رپه شه بۇ سه ر سيسته مى سياسى عېراق داده نرېت و ئه مه ش
وايكردووه كارى رېنكخراوه كان مه حال بېت جگه له يه كېتى گشتى ژنانى عېراق كه به

* رۆبېرت ساندمان : كه له جياتى په رته واژه كردنيان و رېنكخستنى ده سه لات و كۆنترؤلې خېله كان ، ئهم شېوازه له
سالى 1875 له به لوجستان جييه جى كرا و ئينگليزه كان له عېراق وه ك جۆرېك له تيكه لاوكردى خېله كان و
دانپېدانانېكى په سى خېله كان و داب و نه رېته كانيان په پره و كران .

¹ پرؤفيسور عه لى خه برى ماترود ، بريارى ژماره (19) ى رېنكخراوه كانى عېراق ، 1954 و هه لؤبستى هېزه
نيشتمانېيه كان به رامبه رى ، كۆلېژى په روهرده ، زانكۆى به غدا ، 2020 .

يەككىچە لە بائەكانى پۈتۈم دادەنرا و بە نەمانى پۈتۈم كۆتايى پېھات وەك سەندىكاكان و دامەزراوەكانى ئابوورى و لاوان و خوئىندكاران بوونەتە پەيوەندىيەكى كۆمەلايەتى بۇ پۈتۈمى بەعس كە بە فەرمانى خۇى كار دەكات و ئەجىنداي خۇى جىبەجى دەكات و ھىچ ياسايەك دەرنەكراوە سەبارەت بە پۈنكخراوەكان بە دىرژايى ماوہى حوكمپرانى حىزبى بەعس لە سالى 1968 تا 2003 جگە لە ياساي كۆمەلەكان ژمارە 13 ى سالى 2000 كە برىتىيە لە ياسايە كى شىواو كە تىيدا پۈنكخراوەكان بە سە ر سىياسى و ناسىياسى دابە ش كراون .

رەنگە كارى راستەقىنەى پۈنكخراوە عىراقىيەكان بەرجەستە بوويىت لەدواى گۇرپانى پۈتۈمى دىكتاتورى لەسالى 2003 و دەستپىكردى سەردەمىكى نوئى بۇ ئەو پۈنكخراو و پۈنكخراو و سەندىكايانە سى قۇناغى كارى ياسايى بوو بۇ ئەو پۈنكخراوانە كە دەسەلاتى داگىركەرى ئەمريكى و لەنووسىنگەيەكى تايبەت لەناوچەى سەوزوۋە بەپى فەرمانى 45 ى سالى 2004 مۇلەتى مۇلەتيان دەركرد و بۇ ماوہى سالىك بەردەوام بوو كاتىك دەسەلات بۇ ئەنجومەنى حوكمپرانى كاتى گواستراوہتەوہ پاشان قۇناغى دووہم كە تىيدا وەزارەتى پلاندانان و ھارىكارى گەشەپىدان مسۆگەر بوو لە پىدانى مۇلەتى تۆماركردن بۇ پۈنكخراوہكان كە تا سالى 2007 بەردەوام بوو و ئەمسال سەرجەم مۇلەتەكان ھەئوہشىرانەوہ و پاشان ئەركى ھاوكارى پۈنكخراوہ ناھكومىيەكان گوازرايەوہ بۇ نووسىنگەى ھاوكارى پۈنكخراوہ ناھكومىيەكان كە پەيوەندى خۇى لەگەل سكرتارىەتى گشتى ئەنجومەنى وەزىران دىارى كرد و سەرپەرشتىكردنى خۇى بە وەزارەتى دەولەت بۇ كاروبارى كۆمەلگەى مەدەنى سپارد و ئەم نووسىنگەيە دواتر ناوہكەى گۇپرى بۇ بەشى پۈنكخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى و لەوئى ئەم فەرمانگەيە راستەوخۇ بوو بە بەرپرسى كار و پۈنكخستىن و تۆماركردنى پۈنكخراوہكان ناھكومى ئەنجومەنى نوئىنەرانى عىراقىش ياساي ژمارە 12 ى سالى 2010 ى دەركردوۋە كە ياسا و سەرچاۋەى جىبەجىكردنە تا ئىستا بۇ كارى ئەو پۈنكخراوانە كە 6150 پۈنكخراوى تۆماركراو لە بەغدا تىپەپاندوۋە و نىكەى 5000 پۈنكخراوىش لە ھەرىپى كوردستانى عىراق تۆماركراون .

لههه رپي کوردستاني عيراق له دوای راپه رپي سالی 1991 و سه رهه لاندانی ناوچه ی نارام و پیکه پینانی حکومت و په رله مانی هه رپي کوردستان له سالی 1992 به که م یاسای رپیکه خراوه کان له سالی 1993 ده رکرا و دواتر یاسایه کی تر بو رپیکه خراوه کان و سه نديکا کان ده رکرا و تا سالی 2010 کاری له سه رکرا و له وئی یاسای رپیکه خراوه نا حکومیه کان ده رکرا جگه له وهش تا ئیستا یاسایه کی تر هه به بو سه نديکا کان و رپیکه خراوه کان

رپیکه خراوه کانی کۆمه لگه ی مه ده نی له عیراقدا له پرووی دامه زراندن و پراکتیکه وه له زۆربه یاندا به نوئی داده نرین که واته ناروونی وه سف و لیکدانه وه ی کۆمه لگای مه ده نی و سه رچاوه یاسایه کانی ته حه دایه کی پرووی دروست کردوه که له رپیکه ی نه وه وه په یوه نديیه کی نیگه رانکه ری دروست کردوه له مامه له کردن له گه ل خودی کۆمه لگا و له لایه ن سئ ده سه لاتی راگه یانندن و نه کته ره کۆمه لایه تیه کانی تره وه و کۆمه لگه ی مه ده نی ده توانریت وه ک کۆمه لیک پروودا و ده ستپیشخه ری پیناسه بکریت که کار بو باشترکردنی کۆمه لگا ده که ن نه م پرووداوانه چه ندين شیوه و شیواز وه رده گرن و ده شیت کۆمه لایه تی، ئابووری، ژینگه یی، که لتووری یان سروشتی تر بن..

2. چوارچىۋە تىۋرى

2.1 پىناسە كۆمەلگە مەدەنى

دەستەۋاژە كۆمەلگە مەدەنى بۇ ۋەسفىكىنى ژمارەيەكى فراۋان لە رېنخراۋەكان، تۆرەكان، كۆمەلەكان، گروپ و بزۋوتنەۋەكان بەكار دىت كە سەربەخۇ لە حكومەت كار دەكەن و ھەندىك جار يەك دەگرن بۇ بەرەۋپىشېردنى بەرژەۋەندىيە ھاۋبەشەكانيان لە رېنگە كارى بەكۆمەلەۋە. بەشىۋەيەكى نەرىت، كۆمەلگە مەدەنى ھەموو ئەۋ رېنخراۋانە دەگىتەۋە كە "بۆشايى كۆمەلەيەتى" نىۋان خىزان و دەۋلەت داگىر دەكەن، بېجگە لە پارتە سىياسى و كۆمپانىكان. ھەندىك لە پىناسەكانى كۆمەلگە مەدەنى ھەندىك كۆمپانىا دەگىتەۋە، ۋەك مىدىا، قوتابخانەى تايبەت و رېنخراۋە قازانچ ۋىستەكان، لە كاتىكدا ھەندىكى تر لە پىناسەى كۆمەلگە مەدەنى دوورىان دەخەنەۋە.

ئامازەكان پرن لە دەيان پىناسەى كۆمەلگە مەدەنى، ھەر پىناسەيەك دىدىكى دىارىكراۋى گرتەبەر كە ئەۋ پىناسەيە لەسەرى بنىات نراۋە، ھەندىك لە نووسەران سەيرى گۆشەى پىكھاتنىان كىرۋوۋە و ھەندىكى دىكەشيان سەيرى كارەكانيان كىرۋوۋە و ھەندىكىان رەنگدانەۋەى جىاۋازىيە لە دىدگەى سىروشتى چەمكى كۆمەلگە مەدەنى و ئەۋ رۆلەى كە بە تايبەتى بۆى دىارى كراۋە. كەسانىك ھەن كە كۆمەلگە مەدەنى ۋەك بەدىلىك بۇ دەۋلەت پىشنىار دەكەن، ھەندىكى تر ۋەك تەۋاۋكەرى رۆلى دەۋلەت و كەسانىكىش ھەن ۋەك نەيارىكى دەۋلەت و سىياسەتە نىۋدەۋلەتتەيە باۋەكان، يان ۋەك نۆپنەرى جىاۋازەكان دەيخەنە پرو كۆمەلگە كەس كە كارىگەرى ئەم سىياسەتانەيان لەسەرە.

چەمكى كۆمەلگە مەدەنى لە چوارچىۋەى تىۋرى گىرېبەستى كۆمەلەيەتتەيدا بلوورى كىرۋوۋە كە ھاۋتايە لەگەل كۆمەلگەى سىياسىدا ۋاتە كۆمەلگە لەسەر بنەماى گىرېبەستى كۆمەلەيەتى دامەزراۋە ۋەك مەبەستى يەكخستنى خەلك لە كۆمەلگە مەدەنىدا جگە لە بەدپىننىاننى ئاسايش و ئاشتى پاراستنى مولىكى تاكەكانە

وهك لۆك دهئيت. كهواته، كاتيک ژمارهيهك خهئك يهك گرووپ پيكددهين، و ههريهكهيان واز له دهسهلاتي جيپهجيكردي سالي سروشتي خوي بهينيت بو بهرزهوهندي كۆمهنگا، تهها ئهوكاته كۆمهنگايهكي سياسي يان مهدهني سهرههئدهدات.

تيوري گريپهستي كۆمهلايهتي، كه رۆسو بهشداري له دامهزراندي كرد، به پيچهوانهتي تيوري مافي خودايي دهركهوت. كهواته بيرۆكهتي كۆمهنگاي مهدهني به پيچهوانهتي بيري سهدهكاني ناوهراستهوه پهيوهست بوو به بواري سياسي ليبرالهوه و بهشيكه له چهكمي دهولتهتي مۆديرن و دهولت ئامپريكه كه دهيهويت كۆنترۆلي ههئسوكهوتتي تاكهكان بكات و ئاسايش و سهلامهتي و مولكيان بپاريزيت به وتهتي تۆماس هۆبز كه رهههنديكي زهمني به چهكمي دهولت دهبهخشي به دابهزاندي چهكمي بهههشت بو واقيع له ريگهتي مافي خوداييهوه ژان ژاك رۆسو داواي كۆبوونهوهيهكي نيوان تاكهكاني ناو كۆمهنگا كرد بو ريكخهستي ژياني كۆمهلايهتي و ئابووري و سياسي خهئك، له كاتيكا جۆن لۆك مهبهستي گريپهستي كۆمهلايهتي پاراستني مافي تاكهكان بو خاوهنديرتي لهگهئ ههبووني دهسهلاتيكا دانا كه "مافي" بو بهكارهيناني "توندوتيژي" ريكدهخات، بو سزاداني ئهوانهتي لي لادهدهن، بهلام ئهه مولكداريتي رهها به "ناگونجيت لهگهئ سروشتي كۆمهنگهتي مهدهني".¹

رهنگه روونترين و گشتگيرترين پيناسهتي كۆمهنگاي مهدهني بيت كه لهبهرچاو دهگيريت (كۆمهنگاي مهدهني وهك فهزايهكي گشتي بو كۆمهنگاي مرؤفقيهتي، لهسهه بنهماتي زورهملئ نهكردن، دهكهويتته بۆشاييهكي ناوهراستي دهولت و تاكهكان، و بهخيوكردني ژمارهيهك هاوولاتي كه كاري بهكۆمهئ نهنجام دهدهن و دهبنه هۆي بهديهيناني ئهه ئامانجانهتي كه بهها و ستانداردهكان لهخۆدهگريت و تييدا پهيهك له سههههخوي له دهولت و بازار بهدهست ديت). چهكمي ئهزمووني كۆمهنگهتي مهدهني له كۆمهنگا ئيسلاميهكاندا دهبينين وهك

¹Dr. Abdel Hussein Shaaban, Civil Society, Atlas Publishing House, Cairo, 2012, p 97

سىستەمى ئەوقاف و برايه تى و ئەنجومەنى نەرىتى و ئەزمونەكانى تر كه له ژینگەى ئىسلامىدا سەريان ھەلداوھ و كارىگەرپىھەكى گەورەيان ھەبووھ

له پرووى مېژووپیھەوھ بېرۆكەى كۆمەلگای مەدەنى وەك ئیستا بە پروونى بلوور نەبووھ، بەلام دەرکەوتەكانى ھاوپیشتى كۆمەلایەتى بەربلاو بوون و بېرۆكەى رېكخستن شپوھى ئیستای خۆى وەرنەگرت تاوھكو سەدەكانى ھەقدەھەم و ھەژدەھەم له سەرەتای دروستبوونى دەولەتى نەتەوھپى مۆدپرن.

ھەرچەندە ئەم چەمكە لەلایەن تۆماس ھۆبز و جۆن لۆك و ھیگل و ئەنگلس بلاقراپوھ، بەلام ئەنتۆنیۆ گرامشى یەكپك لە گرنگترین بېرمەندانى چەپ بە پروونى باسى چەمكى كۆمەلگەى مەدەنى كرد و لە یەكپك لە دەقە گرنگەكانى دەفتەر یاداشتەكانى زینداندا دەلپت: "ئەوھى تا ئیستا دەتوانین بېكەین دامەزراندنى دوو ئاستى سەرەكپیھە كه یەكەمیان دەتوانرپت پپى بگوترپت كۆمەلگای مەدەنى كه كۆى ئەو رېكخراوانەپھە كه پپى دەلپن (تایبەت) و دووھمیان كۆمەلگەى سیاسى یان دەولەتە .

شایانى باسە پیناسەى نەتەوھ یەكگرتووھكان بۆ كۆمەلگای مەدەنى كه دەلپت:

"كۆمەلگای مەدەنى ئاماژە بەو رېكخراوانە دەكات كه ھاوالتیان (لە دەرەوھى خپزان و ھاوړى و كۆمپانیاكانیان) خۆبەخشانە بەشدارى دەكەن بۆ بەرەوپیشبەردنى بەرژەوھەندپیھەكانیان. ئەم دەستەواژەپھە ئەو چالاکیانە ناگرتتەوھ كه ئامانجیان قازانجە (كەرتى تایبەت) یان ھوكمپرانى (كەرتى گشتى)".¹

له كۆتاییدا، بانكى جەھانى پیناسەى خۆى بۆ كۆمەلگای مەدەنى ھەبوو كه بەشپوھپەكى بەرفراوان پەسەند كرا: (كۆمەلگای مەدەنى ژمارەپھەكى فراوان له رېكخراوھ ناھكومپییھەكان و رېكخراوھ قازانج نەوپیستەكان دەگرتتەوھ كه له ژیانى

¹ A/58/817 (11 حوزەیرانى 2004): ئیمەى خەلكان: كۆمەلگەى مەدەنى، نەتەوھ یەكگرتووھكان و ھوكمپرانى جەھانى. راپۆرتى پانئپلى كەسابەتیبە ديارەكان لەسەر پەپوھەندپییھەكانى نەتەوھ یەكگرتووھكان و كۆمەلگەى مەدەنى (فەرھەنگ، لاپەرھ 13)

گشتیدا بوونيان ههيه و ئهركى دهربرپنى نيگه رانييه كان و به هاكانى ئه ندامه كانيان يان كه سانى تر له ئه ستۆ ده گرن، له سه ر بنه ماي ره چاوكردنى ئه خلاقى، كه لتوورى، سياسى، زانستى، ئاييىنى يان خيړخوазى). گروهه ره سه نه كان، ريڭخراوه كانى خيړخوазى، ريڭخراوه ئاييىيه كان، سه نديكاكان و دامه زراوه خيړخوазيه كان).¹

2.2 پيئاسه ي ريڭخراوه كان (ريڭخراوه ناحكوميهه كان)

نه ته وه به كگرتووه كان كۆمه لڭگاي مه ده نى وهك "نه ته وه به كگرتووه كان وهك هه ماهه نڭى ريڭخراوى جهسته و دامه زراوه كان و پرۆگرامه كان به ئامانجى پالپشتيكردن يان باشتركردنى تواناي ئابوورى، ته ندروستى يان كه سى هاوبه شى كۆى دانىشتوان" پيئاسه كردووه.²

ياسادانه رى عيراقي ريڭخراوه كانى كۆمه لڭگه ي مه ده نى به م شيوه يه پيئاسه كردووه كه به پيى پۆله كانيان له مادده ي 1 ي ياساى ژماره 12 ي سالى 2010 دا هاتووه:

به كه م: ريڭخراوى ناحكومى برىتييه له كۆمه لڭيک كه سى سروشتى يان ياساى كه به پيى برڭه كانى ئه م ياسايه تۆماركرون و كه سايه تى ياساييان به ده سه ته پيئاوه و هه ول ده دن مه به سه تى قازانج نه ويست به ده سه ت به پيئن.

دووهم: ريڭخراوى ناحكومى بيانى لقيكى ريڭخراوئىكى ناحكوميهه كه به پيى ياساى ولائىكى ديكه دامه زراوه.

سپيه م: تۆرى ريڭخراوه ناحكوميهه كان: ريڭخراوئىكى ناحكوميهه كه به پيى برڭه كانى ئه م ياسايه تۆماركرون و له ژماره يه ك ريڭخراوى ناحكومى پيڭهاتووه كه هه ريه كه يان كه سايه تيهه كى ياساييان هه يه.

¹ جه ميل ئه لئه سه دى، ريڭخراوه كانى كۆمه لڭگه ي مه ده نى، گوڤارى ئه لئه يام، ژماره 8527، 2012
² راپۆرتى كه شه پيئدانى مرۆي 1993، بلاوكراوه ي بۆ پرۆگرامى كه شه پيئدانى نه ته وه به كگرتووه كان، سه نته رى توئيزنه وه كانى به كئيتى عه ره بى، به يروت، 1993، لاپه ره 184

پېناسەيەكى تر ئەوويە كە ئەو كەسانە كۆدەكاتەوہ كە رېڭخراوہكان دادەمەزىڭن و كار بۆ داكۆكيكرن له ئامانجىكى ھاوبەش دەكەن و رېڭخراوہ ناھكومىيەكان و رېڭخراوہ مەدەنىيەكان لەخۆ دەگریت كە ھەريەكەيان سيمبولى فۆرمىكى ديارىكراوى رېڭخراون لە كۆمەلگەى مەدەنىدا لەكاتىكدا خەسلەتى ھاوبەش كە ھەموو رېڭخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى يەكدەخات سەرھەراى جياوازيان سەرپەخۆيان لە حكومەت و كەرتى تايبەتیش لە بنەمادا كە رېڭگەيان پيدەدات لە مەيدان كار بكەن و رۆل بگپن گرنگە لە ھەموو ديموكراسىيەكدا. چالاكى لەسەر بنەماى كارى خۆبەخشى قازانج نەويستە كە ئەندامىتى لەسەر بنەماى فاكترى خوين و بۆماوھى و پەيوەندىيەكانى ھەك خيزان و خيل و ھۆز نىيە

1.

لارى دايمۆند رېڭخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى ھەك "ژيانىكى كۆمەلايەتى رېڭخراو پېناسە دەكات كە خۆبەخشانە، خۆى دارايى دەكات، سەرپەخۆيە لە دەولەت و لەگەل كۆمەلگەى ياسا و بەھاي ھاوبەش و جياوازه لە كۆمەلگادا بەوھى كە تاكەكان لە دامەزراوہكانى كارى مەدەنى بە كۆمەل كار دەكەن بۆ دەرپىنى بيروپا و بەرژەوہندىيەكانيان لە رېڭگەى ئالوگۆرى بيروپا و ئامۆزگارپيانەوہ، كاتىك داوا لە دەولەت دەكەن بۆ مافەكانيان و دەولەت بەرپرسىار دەبن لە كردهوہكانى.²

تايبەتمەندىيەكانى رېڭخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى دەتوانریت لەم چوارخالەى خوارەوہدا³ كورت بكریتەوہ:

يەكەم: ويستى خۆبەخشانە بۆ بەشدارىكرن يان دامەزراندنى رېڭخراوہكان

¹ زاراوہى بەشدارى مەدەنى: رېپەريك بۆ دەستەواژە و دەستەواژە باوہكان، پەيمانگاي نەتەوہى ديموكراتى بۆ كاروبارى نۆدەولەتى ناوہندى بلاوكراوہى عەرەبى، 2009، ص 10.

² Larry Diamond, Rethinking Civil Society towards Democratic Consolidation, Journal of Democracy, Johns Hopkins University Press, Volume 5, Number 3, July 1994, p5

³ حەنان ھەيلا، رېڭخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى و رۆڭيان لە پاراستنى ماف و ئازادىيەكان، تېزى دكتورا، زانكۆى ئەحمەد درايا، 2022، ص 24

دووم: سەربەخۆی دارایی و کارگێری و رێکخراوهی
سییەم: ھەمەچەشنی بوارەکانی کار و ئارەزووکان
چوارەم: گرتنەبەری رێوشوینی یاسایی بۆ بەدیھێنانی ئامانجەکان

2.3 گرنگی پیکھێنانی / دروستکردنی کۆمەڵە

رێکخراوەکان و گروپەکانی تری بەرژەوھندی گشتی وەک میدیا بۆ دەبرینی مەدەنی و سیاسی کار دەکەن و وەک پەيوەندییەکی لێ نێوان کۆمەڵگەکان و دەسەڵتداراندا کار دەکەن. ئەم مافانە ئاسانکاری بۆ بەشداری دانیشتوانی گشتی لە پرۆسەی ناشتی و پرۆسەی گواستنەوە دەکات. ئەنجوومەنی مافەکانی مرۆف جەختی لەوێ کردووەتەوێ کە رێزگرتن لە مافەکانی ئازادی کۆبوونەوەی ناشتیانە و مافی ئازادی کۆبوونەوە یارمەتیدەرە بۆ چارەسەرکردن و چارەسەرکردنی ئاستەنگەکان و کێشەکانی جیگەیی نیگەرانی کۆمەڵگا، لەوانە گەشەپێدانی بەردەوام، بەھێزکردنی ژنان، دادپەرۆری کۆمەڵایەتی و بەدیھێنانی ھەموو مافەکانی مرۆف.¹

رێکخراوەکانی کۆمەڵگەیی مەدەنی رۆڵێکی گرنگ دەگێرن لە برەودان بە دیموکراسی و گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی و ئابووری. ئەم رێکخراوانە لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا بەشداری دەکەن، ھەر لە مافەکانی مرۆف و بەشداری سیاسییەوێ تا گەشەپێدانی بەردەوام و ھەمەچەشنی کەلتووری. ئەمەیی خوارووە وردەکاریی رۆڵەکانیانە:

بەپارەکانی ئەنجومەنی مافەکانی مرۆف بەرگەیی 5/24 و بەرگەیی 4 ی 16/21¹

• برەودان بە مافەکانی مرۆف

رېنكخراوهكانى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى كار ده‌كەن بۆ پاراستن و بەره‌وپېشبردنى مافەكانى مرۆف له‌ رېنگه‌ى چاودېرىکردنى پېشيلكارىبه‌كان و داكۆكىکردن له‌ مافەكانى تاكه‌كان، به‌تايبه‌تى گروپه‌ په‌راويزخراوه‌كان و كه‌مده‌رامه‌ته‌كان. ئەم رېنكخراوانه‌ پلاتفۆرميەك بۆ زيانليكه‌وتووان داين ده‌كەن بۆ ئەوه‌ى راپۆرت له‌سەر پېشيلكارىبه‌كان بده‌ن و پشتگيرى ياساى و ده‌روونيان بۆ داين بكەن و فشار بخه‌نه‌ سه‌ر حكومه‌ته‌كان بۆ رېزگرتن له‌ ستاندارده‌ نيوده‌وله‌تايه‌كانى مافەكانى مرۆف.

• به‌شدارى كۆمه‌لگا

رېنكخراوه‌كانى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى به‌شدارى سياسى به‌رز ده‌كه‌نه‌وه‌ له‌ رېنگه‌ى هاندانى هاوالتيان بۆ به‌شدارىکردن له‌ پرۆسه‌ى ديموكراسى و رېنكخستنى هه‌لمه‌تى هۆشيارى بۆ به‌رزکردنه‌وه‌ى هۆشيارى سه‌باره‌ت به‌ مافه‌ سياسيه‌كان. ئەم هه‌ولانه‌ يارمه‌تيدەرن بۆ به‌رپرسيارىتى ديموكراتى و هاندانى حكومه‌ته‌كان بۆ باشتركردنى سياسه‌ته‌ گشتيه‌كان.

• گه‌شه‌پيدانى ئابوورى و كۆمه‌لايه‌تى

رېنكخراوه‌كانى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى له‌ رېنگه‌ى پرۆگرامه‌كانه‌وه‌ به‌شدارى له‌ په‌ره‌پيدانى به‌رده‌وام ده‌كەن به‌ ئامانجى باشتركردنى بارودۆخى ئابوورى و كۆمه‌لايه‌تى. ئەم رېنكخراوانه‌ پرۆژه‌ى په‌روه‌رده‌ى و راهي‌نان جيبه‌جى ده‌كەن بۆ به‌هيزکردنى تاكه‌كان و پرچه‌كکردنيان به‌ شاره‌زايى پيوست بۆ بازاى كار، يارمه‌تيدەر ده‌بن له‌ كه‌مكردنه‌وه‌ى هه‌زارى و رېژه‌ى بيكارى ر.

• چاودېرى و لېپرسينه‌وه

رېنكخراوه‌كانى كۆمه‌لگه‌ى مه‌دهنى رۆلئيكى گرنگ ده‌گيرن له‌ چاودېرىکردنى ئەداى حكومه‌ت و دامه‌زراوه‌ گشتيه‌كان بۆ دلتيابوون له‌ شه‌فافيه‌ت و به‌رپرسيارىتى. ئەم رېنكخراوانه‌ له‌ رېنگه‌ى توئيزينه‌وه‌ى سه‌ربه‌خۆ و راپۆرتى ميديايه‌وه‌

گەندەلې و خراب بەرپۈەبردنيان ئاشكرا دەكەن و دەبنە ھۆى باشتكردى خزمەتگوزارى گشتى و زيادكردى متمانەى ھاوالاتيان بە حكومەت .

• پەرورده و ھۆشيارى

رېنكخراوھكانى كۆمەلگەى مەدەنى پرۆگرامەكانى پەرورده و ھۆشيارى لە بوارەكانى وەك تەندروستى، ژىنگە، پەرورده و مافەكانى مرؤف داين دەكەن. ئەم پرۆگرامانە يارمەتيدەرن بۆ بنياتنانى كۆمەلگايەكى ھۆشيار و رۆشنيير كە تواناي رووبەروربوونەوھى ئاستەنگى جۇراوجۆر و بەدەستەينانى گەشەپيدانى بەردەوام ھەيىت .

• ھاوپشتى كۆمەلايەتى

رېنكخراوھكانى كۆمەلگەى مەدەنى بەشدارى دەكەن لە بەھيزكردى ھاوپشتى كۆمەلايەتى لە رېنگەى داينكردى پشتگيرى و يارمەتى بۆ ئەوانەى كە پيويستيان پيىھەتى و زيانيان ليكەوتوو بەھۆى قەيران و كارەساتەكانەوھ. ئەم رېنكخراوانە يارمەتى مرؤيى و پيداويستى فريಾಗوزارى پيويست داين دەكەن و يارمەتى كەمكردەوھى نازارەكانى مرؤف و بنياتنانى كۆمەلگايەكى يەكگرتووتر دەدەن .

• ھەمەجۆرى كەلتوورى

رېنكخراوھكانى كۆمەلگەى مەدەنى ھەول دەدەن كەلەپوورى كولتوورى بياريزن و تيگەيشتن لە نيوان كەلتوورە جياوازەكاندا پەرە پيىدەن. ئەم رېنكخراوانە چالاكى كەلتوورى، ھونەرى و پەروردهي رېنكدەخەن كە پالپشتى ھەمەجۆرى كەلتوورى دەكەن و ھانى پيىكەوھژيانى ئاشتيانە لە نيوان پەرگەز و ئايينە جياوازەكاندا دەدەن..

• پاراستن و داينكردى خزمەتگوزارى

رېنكخراوھكانى كۆمەلگەى مەدەنى خزمەتگوزاريە سەرەتاييەكانى وەك چاوديرى تەندروستى، پەرورده و پەناگە بۆ ئاوارەكان، پەنابەران و گروپە لاوازەكانى كۆمەلگا داين دەكەن. ئەم رېنكخراوانە بەشدارى دەكەن لە داينكردى ژىنگەيەكى

پارنيزراو و پالپشتى بۇ تاك و كۆمەلگەكان و يارمەتيدەرن بۇ بەرەوپېشبردنى سەقامگىرىي كۆمەلايەتى .

• چاودىرى وئاگادارکردنەوہى پېشوخەت

پېكخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى چاودىرى گۇرپانكارىيە كۆمەلايەتى، ئابوورى و سياسىيەكان دەكەن و ھۆشدارى پېشوخەت دەدەن سەبارەت بە قەيرانەكانى ۋەك مەلمانى چەكدارى، كارەساتە سروشتىيەكان و قەيرانى ئابوورى. ئەم ھەولانە يارمەتيدەر دەبن بۇ كەمكردنەوہى كارىگەرى قەيرانەكان .

• ناوبىوانى و دانوستان

پېكخراوہكانى كۆمەلگەى مەدەنى رۇل دەگپن لە ناوبىوانى و گفەتوگۇكردن لەسەر ناكۆكيەكانى نىوان كۆمەلگەكان يان لەنىوان تاك و دەولەتدا. ئەم پېكخراوانە بەشدارى دەكەن لە برەودان بە دىالۇگ و بنىاتنانى مەمانە لە نىوان لايەنە ناكۆكەكان، يارمەتيدەرن بۇ گەيشتن بە چارەسەرى ئاشتىيانە و بەردەوام بۇ ناكۆكيەكان .

3. چوارچيۆه ياساي وړيځخراوه يي

3.1 چوارچيۆه ياساي نيوده وړته تي

چوارچيۆه کاني ياساي نيوده وړته تي و کاري کومه لگه ي مه ده ني وړيځخراوه کاني به هه موو شيوه کانيانه وه له چوارچيۆه يه کدا بو پاراستنيان له بهر چا وگرتني نه وه ي که کومه لگاي مه ده ني هه ميشه نامانچيکي ناسان بووه بو ده سه لاتداران و لايه نه جوړاوجوره کاني تر به هوي چه ندين هوکاري وړيځخراوه يي و دارايي. نه م سروشتي ناسکي دامه زراوه کاني کومه لگه ي مه ده ني وايکردووه له زور حالته دا تووشي هه لوه شاننده وه و لپيچينه وه ي ياساي بينه وه، بويه له بهر گرنگييه کي گه وره ي وهک له سه ره وه باسمان کرد، پيويست بوو پاريزگاري نيوده وړته تي بو بوون و چالاکي دابين بکريت .

چارنامه ي گه ردووني مافه کاني مرؤف و په يمانی نيوده وړته تي مافه مه ده ني و سياسييه کان مافه کاني نازادي کو بوونه وه ي ناشتيانه و نازادي کو بوونه وه ده سه ته بهر ده که ن. نه م مافانه رپنگه به بووني کومه لگاي مه ده ني ده دن، رپنگه به فره يي ده رپين ده دن له سيسته مه سياسييه کاندا و هه لپژاردن له نوينه رايه تي خه لکدا ده سه ته بهر ده که ن.¹

• ماده ي (20) له چارنامه ي گه ردووني مافه کاني مرؤف که ده لپت: "هه موو که سيک مافي نازادي کو بوونه وه و کو بوونه وه ي ناشتيخوازانه ي هه يه"، بنه ماي زورپک له وه ده قانه يه که له په يماننامه و په يماننامه نيوده وړته تييه کاني دواتر دا هاتوون، که گرنگترينيان به دنيا ييه وه نه و شتانه يه که له په يماننامه کاني مافه مه ده ني و سياسييه کان و مافه نابووري و کومه لايه تي و که لتوورييه کاندا هاتووه.

• ماده ي 22 له په يمانی نيوده وړته تي مافه مه ده ني و سياسييه کان ده لپت "هه موو که سيک مافي نازادي پيکپيناني له گه ل که ساني تر دا هه يه، له وانه مافي

¹. Human Rights Committee, Comment No. 37 (2020), paras. 9-100

پېكېنېن و بەشداريكردن له سەنديكاي كړيکاران بۇ پاراستنى بەرژەوهندييهکانى خۇي. " ئەم پەيماننامە يە له سالى 1966 دەرچوو و عېراق له سالى 1971 واژوي کرد و پەسەندی کرد. بۆتە يەكېک له بەلگەنامە بنچينەبيەکان که بوونی کۆمەلگای مەدەنى دەپاريزيت، سەرەرای ئەوهی که دامەزراوه فەرمييهکان له و کاتەدا پابەند نەبوون و لەگەل ياساکانی سنووردار يان تەنانەت رېنگری له بوونی دامەزراوهکانی کۆمەلگەي مەدەنى نەگونجاندوو.

● بە هەمان شپۆه مادەي (۸) ي پەيماننامەي نيو دەوڵەتی مافە نابووری و کۆمەلایەتی و کولتووربيەکان که تیدا هاتوو: دەوڵەتانی ئەندامی ئەم پەيماننامە يە بەلین دەدەن که ئەمانەي خوارەوه مسۆگەر بکەن:

(أ) مافی هەموو کەسێک بۇ پېكېنېنای سەنديكاي كړيکاران بە هاوبەشی لەگەل کەسانی تر و چوونە ناو سەنديكاي كړيکاران بە ئارەزووی خۇي، تەنہا بەپي ياساکانی رېنکخراوی پەيوەنديدار، بە مەبەستی بەرەوپېشبردن و پاراستنى بەرژەوهندييه نابووری و کۆمەلایەتبيەکانی خۇي. جيبە جيکردنی ئەم مافە ناچیتە ژرر هیچ کۆتوبەنديک جگە لەوانەي که له ياسادا هاتوو و له کۆمەلگایەکی ديموکراسيدا بۇ پاراستنى ئاسایشی نەتەوهی يان ئاسایشی گشتی يان پاراستنى ماف و ئازادبيەکانی کەسانی تر پيويستن.

(ب) مافی سەنديکاکانی كړيکاران بۇ دامەزراندنی فيدراسیونی نيشتمانی يان فيدراسیون و مافی ئەو جۆرە فيدراسیونانە بۇ پېكېنېنای يان بەشداريكردن له رېنکخراوهکانی سەنديكاي كړيکارانی نيو دەوڵەتی.

(ت) مافی سەنديکاکانی كړيکاران بۇ کارکردن بە ئازادی، بەبێ کۆت و بەند جگە لەوانەي که له ياسادا هاتوون و له کۆمەلگایەکی ديموکراتيدا بۇ پاراستنى ئاسایشی نەتەوهی يان ئاسایشی گشتی يان پاراستنى ماف و ئازادبيەکانی کەسانی تر پيويستن.

● پەيماننامەي نەهيشتنی هەموو شپۆهکانی جياکاری دژی ژنان له سالی 1979 له ماددەي حەوتەم دەلييت: " دەوڵەتانی ئەندام هەموو رېوشونينکی گونجاو دەگرەنەبەر

بۆ نەھیشتىن جياكارى دژى ژنان لە ژيانى سياسى و گشتى ولاندا، بەتايبەتى ماف بۆ ژنان بە يەكسانى لەگەڵ پياوان مسۆگەر دەكەن: (ج): "بەشداريکردن لە ھەر رېنخراوئىكى ناحكومى و رېنخراوى پەيوەندىدار بە ژيانى گشتى و سياسى ولات".

● ماددەى دووھى پەيماننامەى ژمارە 87 سەبارەت بە ئازادى رېنخراوھەکان و پاراستنى مافى رېنخستن (ژمارە 87) دەلئيت: "کريکاران و خاوەنکاران، بەبئ جياوازی لە ھەر جوړئیک، مافى دامەزراندنى رېنخراوھەکانيان بە ئارەزووى خويان ھەيە، ھەر وھەا بەبئ پابەندبوون بە ياساکانى رېنخراوى پەيوەندىدار، بەبئ مؤلھەتى پيشوخت بەشدارى ئەو رېنخراوانە بکەن".

● جارنامەى بەرگريکارانى مافەکانى مرؤف کە لەلایەن کۆمەلەى گشتى نەتەوہ يەکگرتووھەکانەوہ لە بريارى 144/53 دا پەسەند کراوہ، ھەر وھەا لە ماددەى پينجەمدا ھاتووہ: "بە مەبەستى بەرھەوپيشبردن و پاراستنى مافەکانى مرؤف و ئازادىيە بنچينەيىھەکان، ھەموو کەسئیک مافى ئەوھەيان ھەيە، بە تاک و بە ھاوبەشى لەگەڵ کەسانى تر، لەسەر ئاستى ناوخويى و نيودەولھەتى:

(أ) کۆبوونەوہ يان کۆبوونەوہ يەكى ناشتيانە

(ب) پيکھيئنانى رېنخراوھە نە حکومەتییەھەکان يان يەکگرتووھەکان يان کۆمەلەھەکان و بەشداربوون لەوانە و بەشداريکردن لەوانە.

(ت) پەيوەندى لەگەڵ رېنخراوھە ناحكومیيەھەکان يان رېنخراوھە حکومییەھەکان

● سەبارەت بە رېنککەوتن و پەيماننامە ناوچەيیەھەکان، لە ميساقى عەرەبى تايبەت بە مافەکانى مرؤف، لە مادەى 24 دا، مافى ھەموو ھاوولائيتيەھەکان بۆ "5- ئازادى پيکھيئنان و پەيوەستبوون بە کۆمەلە لەگەڵ ئەوانى دیکە" ديارى کراوہ. جگە لە دەقى مادەى سى و پينج: "1- ھەر کەسئیک مافى ئازادى پيکھيئنان و پەيوەستبوون بە کۆمەلە يان سەنديکاي پيشەيى و ئازادى پراکتيزەکردنى کارى سەنديکاي ھەيە لە پيناو پاراستنى بەرژەوھەنديیەھەکانى".

3.2 چوارچۆهۆی دهستووری نیشتمانی

دهستووری كۆماری عێراق (2005) مافی پێكهیانی رێكخراو و رێكخراوه ناحكومییهكان دهسته بهر دهكات به مهرجی ماددهی 39 یه كه م: ئازادی دامه زراندن یان نه دامبوون له رێكخراو و حزبه سیاسییهكان مسۆگهر كراوه و ئهمهش به یاسا رێكده خریت. ههردوو مافه كه په یوهسته به مافی كۆمه لایه تی .

دهستووری ساڵی 2005 ی كۆماری عێراق ئاماژه به گرنگی رێكخراوهكانی كۆمه لگه ی مه دهنی دهكات به چه سپاندنی كۆمه لێك ماف كه یارمه تیده ره بۆ به هیزکردنی رۆژی ئه و رێكخراوانه. دهستوور ژینگه یه کی یاسایی بۆ تاكه كان دابین دهكات بۆ ئه وهی ئازادانه پێك به یئیرین و پێكه وه ببه ستن، ئهمهش ئاماژه یه بۆ دانپیدانانی ده ولت به گرنگی ئه و جۆره رێكخراوانه وهك به شیکی دانه بپراو له پرۆسه ی دیموكراسی .

ههروهها دهستوور ئازادی پاده برپین و مافی كۆبوونه وه دووپات دهكات وه. ئه مانه مافه بنچینه یییه كانن كه پالپشتی چالاکی رێكخراوهكانی كۆمه لگه ی مه دهنی و مافی پێكه وه به ستن دهكهن. به دهسته بهرکردنی ئه م مافانه، دهستوور دهسه لات به رێكخراوهكان ده دات رۆژی خۆیان بگێرن له بره ودان به دیالۆگی كۆمه لایه تی، به شداریکردن له دارشتنی سیاسه تی گشتی، و چاودێریکردنی ئه دای حكومه ت .

دهستووری ساڵی 2005 ی عێراق تێروانییگی گشتگیر بۆ رۆژی رێكخراوهكانی كۆمه لگه ی مه دهنی وهك ئامرازێك بۆ بره ودان به به شداری جه ماوه ر و فراوانکردنی ئازادییه گشتیه كان دیاری كرده وه. كه واته دهستوور كۆله كه یه کی بنه پرتیه بۆ دهسته بهرکردنی پلۆرالیزم و به شداری کاریگهر له ژبانی گشتیدا كه یارمه تیده ره بۆ به هیزکردنی پرۆسه ی گواسته وهی/گۆرانکاری دیموكراتی له عێراقدا .

3.3 چوارچۆهۆی یاسای نیشتمانی

ئهنجوه مه نی نوینه ران له رێگه ی لیژنه ی دامه زراوه كانی كۆمه لگه ی مه ده نییه وه كه دواتر له خولی چواره می په رله ماندا له گه ل لیژنه ی گه شه پیدانی

په‌رله‌مان یه‌کخرا و دواتر له‌خولی پینجه‌می په‌رله‌ماندا له‌گه‌ل لیژنه‌ی کار یه‌کخرا یاسای ژماره 12 ی رینکخراوه ناحکومییه‌کانی سالی 2010 په‌سه‌ند کرد که کاری رینکخراوه ناحکومییه‌کان رینکده‌خات که بریتی بوون له دامه‌زراوه‌کانی وه‌رگیراو له ده‌قی ده‌ستووری، گرنگترینیان بریتین له:

1. نازادی هاو‌لاتیان بو دامه‌زراندن و به‌رپوه‌بردنی رینکخراوه ناحکومییه‌کان یان چوونه پالیان یان به‌جی‌پیشتیان

2. به‌هیژکردنی چه‌مکی کومه‌لگای مه‌دهنی له‌سیستی نویدا و به‌هیژکردنی رۆلی رینکخراوه‌کان و ده‌ستوه‌رنه‌دان له‌کاره‌کانیان له‌هه‌ر ده‌سه‌لاتیک جگه له‌ده‌ستوور و یاسا

3. میکانیزمی پیدانی پله‌وپایه‌ی په‌سی و مه‌رج و مه‌رجه‌کانی پیگه‌ی فه‌رمی دیاری بکات، که چه‌مکی مؤله‌تی پیشوه‌خت ده‌گریته‌به‌ر - نه‌ک نالا و هه‌واله‌کان که له‌لایه‌ن هه‌ندیک و‌لاته‌وه جیبه‌جی ده‌کرین - هه‌روه‌ها مه‌رجی دامه‌زرتنه‌ر و نه‌ندامان دیاری ده‌کات.

4. نه‌و رۆلی به‌رپوه‌به‌رایه‌تی جیبه‌جیکاری - به‌شی رینکخراوه ناحکومییه‌کان - له‌ پرۆسه‌ی پیدانی مؤله‌تدا پیناسه‌کرد، ئاسانکاری بو چه‌ندین رپوشوین کرد که له‌سه‌ر بنه‌مای ویستی شه‌خسی بوون و به‌ یاسا پیناسه‌یان کرد، هه‌روه‌ها مافی سکالا و سکالا و په‌نابردنه‌ به‌ر دادوه‌ری له‌ کاتی پیشیلکردنی یاسادا به‌ رینکخراوه‌کان به‌خشی.

5. هه‌لوه‌شانندنه‌وه‌ی رینکخراوه‌کان به‌ هه‌لوه‌شانندنه‌وه‌ی دادوه‌ری له‌ رینگه‌ی مه‌رج و رپوشوینه‌کانه‌وه‌ پیناسه‌ ده‌کریت که ده‌سه‌لاتی به‌رپوه‌به‌رایه‌تی له‌ حاله‌تی پیشیلکردنی مافه‌کاندا سنووردار ده‌کات.

6. پیدانی مافی دارایی ناوخۆیی و ده‌ره‌کی به‌رینکخراوه‌کان به‌مه‌رجی کردنه‌وه‌ی هه‌ژماری بانکی له‌بانکیک له‌ژیر چاودیری بانکی ناوه‌ندی عیراقدا

7. ده‌بیت رینکخراوه ناحکومییه‌کان ئامانج دابنن و چالاکی نه‌نجام بده‌ن که پیشیلکردنی ده‌ستوور و یاسا‌کانی عیراق بیت، یان سه‌رقالی بازرگانی بیت به‌ داها‌تی

ئەندامەكان، يان كۆكردنەوہى پارە بۇ كاندىدەكان بۇ پۇستە گشتىيەكان يان داينكردىنى پشتگىرى ماددى.

8. سنوورداركردىنى ئەندامىتى بيانىيەكان بۇ رېژەيەكى ديارىكراو، رېگريكردىن لە يەك كەس لە سەركردايەتى زياتر لە رېكخراوئىك لە يەك كاتدا، ديارىكردىنى بەرپرسىارىتى ئەندامان لە پابەندىيە ياسايەكانى رېكخراوہكە، ديارىكردىنى كەسايەتى ياسايى سەربەخۆى رېكخراوہكە، و داواكردىنى ناشكراركردىن و دووركەوتنەوہ لە ئەگەرى ناكۆكى بەرژەوہندىيەكان.

9. پيدانى مافى خاوەندارىتى موئىك بە رېكخراوہكان - لەوانە خانووبەرە - ھەرۈھە مافى بەشدارىكردىن لە تەندەرەكان كە لەلايەن دەسەلاتدارانى گشتى لە چوارچىۋەى دەسەلاتى خوياندا پادەگەيەنرېن، مافى كوردنەوہى لق، مافى تىكەلبوون لەگەل رېكخراوہكانى تر، ھەلۋەشاندىنەوہى خۇبەخشانە يان دامەزراندن و چوونە پال تۇرەكانى رېكخراوہكان.

10. رېكخراوہكان پېويستە راپۇرتى سالانە پېشكەش بكەن كە مامەلە و چالاكييە داراييەكانى لەخۇ بگريئت، ھەرۈھە كۆمەلئىك تۆمارى پېويست بپارىزن و چالاكييە داراييەكانيان لە رېگەى ھەژمارى بانكەكانيانەوہ بەرپۈۋە ببن.

3.3.1 رۆئی ياسای رېنكخراوه ناحكومىيەكان ژماره ۱۲ ى سالى ۲۰۱۰ له پشديو انيكردى مافى پېكېننى كۆمه له

ياسای رېنكخراوه ناحكومىيەكان ژماره 12 ى سالى 2010 يە كېنە له گرنگترين ياساكان كە قۇناغىكى نوپى كارى مه ده نى رېنكخراوى له عىراقدا دامە زراندووہ ئەم ياسايە وەلامى پېويستىيەكى بەپەلە بوو بۇ رېنكخستى كارى رېنكخراوهكانى كۆمەلگەى مهدهنى پاش چەندىن سالى ئازاوه و گۆرانكارى سياسى. ئامانچ له ياساكة پالپىشتى و گەشەپيدانى كۆمەلگەى مهدهنى له رېنگەى دامەززاندى چوارچىويهكى ياساى كە دەستەبەرى مافەكانى هاوولتايان بكات و دامەززاندى و بەرپوهبردنى رېنكخراوه ناحكومىيەكان و ھەروھە بەشداريكرديان كە رۆئی كۆمەلگەى مهدهنى لەسيستى سياسى و كۆمەلايەتى نوپى عىراقدا بەھيزتر بكات.

• ماف و ئازادىيە بنچىنەيىەكان/ بنەپرەتییەكان

ياساكة مافى هاوولتايان بۇ دامەززاندى و چوونە پال رېنكخراوه ناحكومىيەكان داين دەكات، بەمەش ئازادى كۆبوونەوہ و كۆبوونەوہ بەھيز دەكات، ئەو مافانەى دەستورى عىراق دەستەبەرى كردووہ. ئەم ئازادىيە بنەماى گەشەكردنى كۆمەلگەى مهدهنى كاريگەرە كە بتوانيت كاريگەرى ئەرىنى لەسەر كۆمەلگا ھەبیت. له رېنگەى ئەم ياسايەوہ جەخت لەوہ دەكریتەوہ كە ھەر دەستپوهردانىك لەلايەن دەسەلاتدارانەوہ له كارى رېنكخراوهكان دەبیت له پرووى دەستورى و ياسايەوہ پاساوى بۇ دابنریت، كە سەربەخۆيى ئەم رېنكخراوانە و توانايان بۇ كاركردىن بە ئازادى و بەبج ترس لە سنوورداركردىن و دەستپوهردانى بئ پاساوبەھيز دەكات.

• ميكانيزمەكانى رېنكخستن و پېنگەى فەرمى

ياساكة بە پرووى ميكانيزمەكانى پيدانى پلەوپیایەى رەسى بە رېنكخراوه ناحكومىيەكان ديارى كردووہ، لەوانە مەرجهكانى دامەزراوه و مەرجهكانى ئەندامان. جياواز لە ھەندىك ولات كە پشت بە سيستەمى زانست و ھەوال دەبەستن، عىراق

پشتی به بنه‌مای "مۆله‌تی پيشوه‌خت" به‌ستوهه، كه به‌هۆيه‌وه رېنكخراوه‌كان ده‌بیت به‌فه‌رمی داوای مؤله‌تی كاری یاسایی بکه‌ن .

• به‌رېنوه‌بردنی جیبه‌جینکارو پاراستنی مافه‌كان

رؤئی به‌رېنوه‌به‌رایه‌تی جیبه‌جینکار، كه له‌لایه‌ن به‌شی رېنكخراوه‌نا‌حكومیه‌كانه‌وه نوینه‌رایه‌تی ده‌كریت، گرنگه له جیبه‌جینكردنی یاسا‌كه‌دا. یاسا‌كه ده‌سه‌لایه‌تی فراوانی دا به وه‌زاره‌ته‌كه بۆ پیدانی مؤله‌ت و تۆماركردنی رېنكخراوه‌كان، هاوكات ناسانكاری بۆ زۆرېك له‌و رېوشوینانه ده‌كات كه له رابردودا بیرۆكراتی و نالۆز بوون. سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ش، یاسا مافی پیدا‌چوونه‌وه و په‌نابردن بۆ دادوه‌ری له‌حاله‌تی هه‌ر پيشیلكاری یان پيشیلكاریه‌ك له‌لایه‌ن ده‌سه‌لایه‌تدارانه‌وه ده‌به‌خشیت، كه پاراستنی مافه‌كاني ئه‌و رېنكخراوانه به‌هیت‌تر ده‌كات و ده‌رفه‌تیکی دادپه‌روه‌رانه‌یان بۆ ده‌سته‌به‌ر ده‌كات بۆ به‌رگړیکردن له به‌رژه‌وه‌ندییه‌كانيان.

• دابینكردنی بودجه و سه‌ربه‌خۆی رېنكخراوه‌كان

پشتگیری دارایی رېنكخراوه‌نا‌حكومیه‌كان په‌كېكه له‌و توخمه سه‌ره‌کیانه‌ی كه یاسا‌كه باسی لېوه‌كراوه. رېنكخراوه‌كان مافی وه‌رگرتنی پاره‌ی ناو‌خۆی و ده‌ره‌کی پیدراوه به مه‌رجیك هه‌ژماری بانکی له‌لای بانكه‌كان له‌ژېر سه‌ره‌په‌رشتی بانکی ناوه‌ندی عېراقدا بكریته‌وه ئامانجی ئه‌م ده‌قه به‌رزكردنه‌وه‌ی شه‌فافیه‌ته له‌مامه‌له داراییه‌كاني رېنكخراوه‌كان، هاوكات جه‌خت له‌سه‌ر سه‌ربه‌خۆی داراییان ده‌كاتوه و توانایان پیدهدات پرۆژه و پرۆگرامه‌كانيان جیبه‌جی بکه‌ن به‌ب كۆتوبه‌ندی دارایی كه رېنگه له‌كاره‌كانيان .

• سه‌ره‌په‌رشتیکردن و كۆنترۆل

جگه له دیاریكردنی رؤئی ئیداره له پیدانی مؤله‌تدا، یاسا‌كه كۆنترۆل چاودیری و كۆنترۆل كاری رېنكخراوه‌كانیش داناوه. بۆ نمونه، یاسا‌كه رېنكخراوه‌كان قه‌ده‌غه ده‌كات له شوینكه‌وتنی ئامانجه‌كان یان نه‌نجامدانی چالاکی كه پيشیلكردنی ده‌ستوو و یاسا‌كاني عېراق بیت. هه‌روه‌ها رېژه‌یه‌کی دیاریكراو بۆ به‌شداری بیگانه له ئه‌ندامیتی رېنكخراوه‌كاندا دیاری ده‌كات و له یه‌ك كاتدا له‌لایه‌ن یه‌ك كه‌سه‌وه

سەرۆكايه‌تى زياتر له رێكخراویك قه‌ده‌غه ده‌كات. ئامانجى ئەم رێوشوێنانه پاراستنى رێكخراوه‌كان له چه‌وساندنه‌وه بۆ مه‌به‌ستى نایاسایى و دڵنیابوون له‌وه‌ى كه له چوارچۆیه‌ى یاسا و ئامانجى دیاریكراودا كار ده‌كهن .

• شه‌فافىیه‌ت و به‌رپرسیاریتی

یاساكه داوا له رێكخراوه‌كان ده‌كات راپۆرتى سالانه‌ى مامه‌ئه و چالاكییه داراییه‌كان پێشكه‌ش بكهن و كۆمه‌ڵێك تۆمارى پێویست بپاریزن و كاره داراییه‌كانیان له رینگه‌ى هه‌ژمارى بانكه‌كانیان‌وه به‌رپۆه ببهن. ئەم داواكارپانانه شه‌فافىیه‌ت و به‌رپرسیاریتییان به‌رامبه‌ر كۆمه‌ڵگا و رێكخه‌ره‌كان زیاد ده‌كات كه یارمه‌تیده‌ره بۆ دروستكردنى متمانه له نێوان ئه‌وان و خه‌لك و ده‌سه‌لاتداران .

راسپارده‌كانى چوارچۆیه‌ى یاسایى

دواى پێداچوونه‌وه به ده‌قه یاساییه‌كه ده‌توانرێت ئەم راسپاردانه‌ى خواره‌وه پێشكه‌ش بكریت بۆ باشتراكردنى چوارچۆیه‌ى یاسایى و به‌هێزكردنى رۆلى رێكخراوه‌كانى كۆمه‌ڵگه‌ى مه‌ده‌نى له عێراقدا

• به‌هێزكردنى هاوكارى نێوان رێكخراوه ناكۆمىیه‌كان و ده‌سه‌لاتدارانى حكومه‌ت: پێویسته هاوبه‌شى نێوان رێكخراوه‌كانى كۆمه‌ڵگه‌ى مه‌ده‌نى و ده‌سه‌لاتدارانى حكومه‌ت به‌هێز بكریت بۆ ده‌سته‌به‌ركردنى ئامانجه‌ هاوبه‌شه‌كان كه پالپشتى گه‌شه‌پێدانی به‌رده‌وام و مافه‌كانى مرۆف ده‌كهن له عێراق.

• په‌ره‌پێدانی ژێرخانى یاسایى و یاسایى: پێداچوونه‌وه و په‌ره‌پێدانی یاسا و رێنماییه‌كانى په‌یوه‌ست به‌ كارى رێكخراوه ناكۆمىیه‌كان، به‌ هاوبه‌شى له‌گه‌ڵ لایه‌نه‌ په‌یوه‌ندیده‌ره‌كان و كارمه‌ندانى رێكخراوه‌كان، بۆ دڵنیابوون له نهرمى زياتر و پشتیوانى‌كردنى كارى‌گه‌رت‌ر بۆ ده‌ستپێشخه‌رییه‌كانى كۆمه‌ڵگه‌ى مه‌ده‌نى.

• داىنكردنى پالپشتى داراى و ته‌كنىكى: داىنكردنى پالپشتى داراى و ته‌كنىكى زياتر بۆ رێكخراوه ناكۆمىیه‌كان، له‌وانه ئاسانكارى ده‌ستگه‌یشتن به‌ پارهى ناوخۆی و ده‌ره‌كى، له‌گه‌ڵ دڵنیابوون له‌ پابه‌ندبوون به‌ یاساكانى عێراق.

- پەرەپېئىدانى شەفافىيەت و بەرپرسىيارىتى: گىرنگە شەفافىيەت و بەرپرسىيارىتى لە نىو رېنكخراوۋە ناھكۆمىيە كاندا پەرە پېئىدىرىت بۇ دۇنيا بوون لەوھى سەرچاۋەكان بە شىۋەھىيەكى كارىگەر بەكار دەھىئىزىن و كۆمەلگا زۆرتىرىن سوودىيان لى وەردەگىرېت.
- دامەزراندنى دەزگايەكى سەر بەخۇ بۇ رېنكخستى كارى رېنكخراۋەكانى كۆمەلگەى مەدەنى: پېشنىيار دەكرېت ئەو دەزگايەى كارى رېنكخراۋەكانى كۆمەلگەى مەدەنى رېنكخەخات دەزگايەكى سەر بەخۇ بېت ھاوشىۋەى كۆمىسىۋنى بالاي سەر بەخۇى ھەلپۇاردنەكان كە كارى حىزبەكان لەعېراقدا رېنكخەخات ئەمە يارمەتيدەر دەبېت بۇ دەستە بەركردنى بېلايەنى و كارىگەرى زىاتر لە پالېشتىكردن و رېنمايى رېنكخراۋەكانى كۆمەلگەى مەدەنى.
- پىشت بەستن بە سىستەمە ئەلىكترۆنىيەكان لە پىرۇسەى رېنكخراۋەبيدا: پېشنىيار دەكرېت سىستەمى ئەلىكترۆنى لە تۆماركردن، بەدواداچوون، راپۇرتكردن و ئاگاداركردنەو پەپرەو بكرېت. ئەمە كارايى و شەفافىيەت لە كارى رېنكخراۋە ناھكۆمىيەكان بەرز دەكاتەو و پىرۇسەى چاودىرى و پەيوەندى نىوان لايەنە پەيوەندىدارەكان ئاسان دەكات.
- بەھىزكردنى ھاوبەشى لەگەل دامەزراۋە فەرمىيەكان: بەھىزكردنى ھاوبەشى نىوان دامەزراۋەكانى دەولت، كۆمەلگەى مەدەنى و كۆمەلگە خۇجىيەكان، بەشدارىكردن لە دارىشتى بىنن و سىياسەتەكان و بەرپۆبەردنى دىالوگى كۆمەلگە لەسەر ياسادانان و ستراتىجىيەكانى گەشەپېئىدان.
- بەھىزكردنى رۇلى تىمە خۇبەخشەكان: لابرندى كۆتوبەندەكانى سەر كارى تىمە خۇبەخشەكان و مسۆگەر كىردنى بوونيان بەبى پېويستى بە تۆماركردنى رەسى كە ئەمەش پېچەوانەى ئەو راستىيە كە ئەوان تىيى خۇبەخشن و مەرج و بارگرانى دەزگايى تېدا نىيە.

3.4 چوارچىۋە رېنكخراۋەيى

كارى رېنكخراۋەكانى كۆمەلگەي مەدەنى بە كۆمەلېك كۆنترۇل و رېوشوئى جياواز رېنكەخرىت كە پەيوەستە بە چالاكى رېنكخراۋەكانى پەيوەندىدار بە دامەزراۋەكانى دەۋلەت و شوئى كاركردىيان و رېوشوئى و كۆنترۇلەكانى پەيوەست بە بارى دارايى رېنكخراۋەكە. گرنگترين ئەم سيستەم و كۆنترۇلەنە :

- بەگوئەرى بېرگەي (چوارەم) ماددەي 10 لە ياساى ژمارە 39 ى سالى 2015، كۆنترۇل ژمارە 2 ى سالى 2023 كۆنترۇل پيويست بۇ خاۋەن پۇستە بالاكەن دەركردوۋە كە مەترسى لەسەر دامەزراۋە دارايىەكان و پيشە و كارە نادارايىەكان ھەيە. كە لە بېرگەي (3) دا برىتئىيە لە: سەرۇك و برىكار و بەرپۇەبەرى دامەزراۋە خىرخوازيەكان و رېنكخراۋەكان و رېنكخراۋە ناھكومىيەكان و ئەندامانى ئەنجوۋمەنى بەرپۇەبردنىيان و پلەۋپايەيان

- رېنكخراۋەكانى كۆمەلگەي مەدەنى پابەندن بە ياسا و رېساكلانى عىراقى ۋەك ياساى سزادانى عىراقى و ياساى دژە تيرۇر و ياساى خانەنشىنى و ئاسايشى كۆمەلەيەتى بۇ كرئكاران و ياساى باجى داھات و ياسا و رېنمايىەكان و رېنمايىەكانى تر

كاركردن لە گە ل ۋە زارە تە كان و دامودە زگا فە رمىيە كانى عىراقى پيويستى بە تۆماركردن لە بنكە دراۋى دە زگاكانى ناوبراۋ ھە يە تۆماركردن زۇرچار پيويستى بە پروانامەي تۆماركردن ھەيە كە لەلايەن سكرتارىەتى گشتى ئەنجومەنى ۋەزيران / بەشى رېنكخراۋە ناھكومىيەكان، سيستەمى ناوخۇي رېنكخراۋەكە، جگە لە پىنكھاتەي رېنكخراۋەكە، پاپۇرتى چالاكى و پاپۇرتى دارايى.

- رېنكخراۋە ناھكومىيەكان پابەندن بەرپنمايىەكانى بانكى ناۋەندى عىراقەۋە كە لەرېنگەي بانكە حكومى و ئەھلىيەكانى عىراقەۋە جىبەجى دەكرين كە پيويستى بە چەند بەلگەنامەيەك ھەيە لەكاتى كردنەۋەي ھەژمارى بانكى، و ئەۋ بەلگەنامانەي كە ناۋبەناۋ نوئ دەكرېنەۋە.

- له هه ندىك له پارێزگاکانی عێراق ئە نجامدانی چالاکی و گرتنی هۆل بۆ ئە م مه به سته پيوستی به مۆله تی ئە منی هه یه.

3.5 چوارچۆیهی یاسای و ریکخستنی له هه ریهی کوردستان

له هه ریهی کوردستان به یاسای ریکخراوه ناحکومییه کان (یاسای ژماره ۱ ی سالی ۲۰۱۱) به رپوه ده برین. 1. فه رمانگه ی ریکخراوه ناحکومییه کان له حکومه تی هه ریهی کوردستان ئە م یاسایه جیبه جی ده کات و سه رپه رشتی کاره کانی ریکخراوه ناحکومییه کان ده کات.

ئه گه رچی مه به ست له م یاسایه ریکخستن و پشتگیریکردنی چالاکیه کانی ریکخراوه ناحکومییه کانه و یاساکه ده رفه ت و خالی ئە رینی و گونجاوی تیدا یه، به لام به شداربووان پێیان وابوو له رووی تیوری و کرداریه وه به شیک له برگه کان ئاسته نگی بۆ نازادی پیکه پێنانی ریکخراو دروست ده که ن. یاساکه داوا له ریکخراوه ناحکومییه کوردی و عێراقی و بیانییه کان ده کات که به تۆماریکی ورد و پێشکه شکردنی به لگه نامه یه کی گشتگیردا تیبه پرن (ماده ی ۱۰). ئە م مه رجانه له ناوه رپۆکی یاساکه دا ئاماژه ی پیکراوه، به لام ئە گه ری هه یه قورس بن و ره نگه و ابکات تاکه کان ده سته لبگرن له پیکه پێنانی ریکخراوه ناحکومییه کان به هۆی ئە و بارگرا نییه بیرۆکراتیه ی که دانراوه و پرۆسه که قورس و درێژده کاته وه و هاو لاتیان توشی ماندوو بوونیکی کارگێری ده کات به تایبه ت تاوه کوو ئیستا شیوازی داوا کردنه که کلاسیکی و کاغه زییه و له رپنگه ی سه کو ی دیجیتالی و ئینته رنی ت و ئۆنلاینه وه ریکنه خراوه. له لایه کی تره وه، به شداربووان پێیان وابوو که یاساکه ده سه لاتی چاودیری ده دات به فه رمانگه ی ریکخراوه ناحکومییه کان، له وانه ش ده سه لاتی په سه ندکردن یان په تکردنه وه ی داوا کاریه کانی تۆمارکردن، چاودیری کردنی

چالاکىبه كان ووردىبىنكىردنى تۆماره داراييه كان. ئەگەرچى بۆ وردىبىنى دارايى ئەگەر له ياساى رېڭخراوه ناحكومىيه كانىش باس نە كرابىت، له ياساى دەستەى دەستپاكى و دىوانى چاودىرى دارايى ئاماژە بە وردىبىنى دارايى دامەزراوه فەرمى و نافەرمىيه كان كراوه. (مادەكانى ۱۱، ۱۴).

فەرمانگە دەتوانىت داواكارىبه كانى تۆماركردن رەت بكاتەو ئەگەر مەرجه ياسايه كان جىبه جى نە كرىن (مادەى ۱۱)، دەتوانىت رېڭخراوه ناحكومىيه كان بە فەرمانى دادگا هەلبوەشئىرنەو بە هۆى پېشپىلكارى دەستورى يان ياساى (مادەى ۱۶)، ئەمە لە كاتىكدا كە برگە ياسايه كان پىناسەيه كى فراوان دەگرنە خۆيان كە رېنگە بە لىكدانەو هەى ئارەزوومەندانە و جۆراوجۆر دەدات. ئەمەش مەترسى لەسەر سەربەخۆى رېڭخراوه ناحكومىيه كان دروست دەكات.

رېڭخراوه ناحكومىيه بيانىبه كان پووبەپرووى مەرچى زياتر دەبنەو كە پېشكەشكردنى بەلگەنامەكانە بە زمانى كوردى وعەرەبى، ئەمەش رەنگە شارەزايى و پشتىوانى نۆدەوئەتى سنووردار بكات (مادەى ۱۰). سزاكانى سەرىپچىكردن برىتىن لە هۆشدارى، راگرتنى چالاکىبه كان و هەلبوەشانندنەو (مادەكانى ۱۵)، بەبوونى پرۆسەى تانەدانىكى سنووردار كە ئەگەرى هەيه لە برىارى ئارەزوومەندانە نەتپارىزن. رېڭخراوه ناحكومىيه كان تەنھا ۱۰ پۆژيان هەيه بۆ تانەدان لە برىاره كانى راگرتن و ۳۰ پۆژيش بۆ هەلبوەشانندنەو (مادەى ۱۵). لە كاتىكدا شەفافىهەتى دارايى زۆر گرنگە، بەلام راپۆرتە داراييه وردەكان و تۆمارەكانى هەموو مولك و داهاەتەكان (مادەكانى ۱۲، ۱۴) بارگرانىبه كى زۆر دەسەپىن، بەتايبەت لەسەر رېڭخراوه بچوو كە كان كە سەرچاوهيان سنووردارە.

پىودانگە نۆدەوئەتتبه كان هەروەك لە جارنامەى گەردوونى مافەكانى مرؤف (UDHR) و پەيماننامەى نۆدەوئەتى مافە مەدەنى و سياسىيه كاندا هاتوون، ديارى دەكەن كە دامەزراندنى رېڭخراوهكانى كۆمەلگەى مەدەنى تەنھا پىويستى بە ئاگاداركردنەو هەى دەسەلاتە گشتىبه كان هەيه نەك رەزامەندى پىشوهەختە. بەلام

بەشداربووانى توۋىڭىنەۋەكە پېيان ۋابوو لە عىراق ۋ ھەريى كوردستاندا رېنكخراۋەكانى كۆمەلگەى مەدەنى تەنھا بە ئاگادار كوردنەۋەى دەسەلات لە بوونيان تواناى پىكھېنەن ۋ كار كوردنەن نىيە. بەلكو بەر لە دامەزراندنەن دەبىت پىشۋەختە مۆلەتى حكومت ۋ ھەريگرن، ئەمەش بەشيوەيەكى بەرچاۋ ئازادىيان بەرتەسك دەكاتەۋە ۋ بەر بەستىكى بىرۆكراتى ناپۆيىست زىاد دەكات.

ھەروەھا ئەو رېنكخراۋە ناھكوميانەى كە لە فەرمانگەى فیدرالى رېنكخراۋە ناھكوميەكان لە بەغدا تۆمار كراون، پېويستە خۇيان لە فەرمانگەى رېنكخراۋە ناھكوميەكانى سەر بە حكومتەى ھەريى كوردستان تۆمار بكنەۋە بوئەۋەى لە ھەريى كوردستان بتوانن كار بكنەن، بە پىچەۋانەشەۋە بو ئەو رېنكخراۋە ناھكوميانەى كە لە ھەريى كوردستان تۆمار كراون ۋ لە دەرەۋەى حكومتەى ھەريى كار دەكەن. راستە ئەم كارپرايەنە لە خودى ياساكەدا ئامازەى پىكراۋە، بەلام دووبارە پىشكەش كوردنەۋەى بەلگەنامە ۋ زانىارىيەكان جۆرىكە لە دووبارە تۆمار كوردنەۋەى رېنكخراۋەكە لە ھەريى كوردستان.

كىشەكانى ھەماھەنگى نېوان ھەردوو فەرمانگەى رېنكخراۋە ناھكوميەكان لە بەغدا ۋ لە حكومتەى ھەريى پىرۆسەى تۆمار كوردن بو ئەو رېنكخراۋە ناھكوميانەى كە دەيانەۋىت لە سەرانسەرى ھەردوو ناوچەكەدا كار بكنەن زۆر ئالۆزتر دەكات. ھەرچەندە ئەو رېنكخراۋە ناھكوميانەى لە بەغدا تۆمار كراون لە پرووى تيورىيەۋە پېويستە لە سەرتاسەرى عىراقدا دانەن پىدا بنىت، بەلام لە ھەريى كوردستان دەبىت فەرمانگەكە ئاگادار بكنەۋە ۋ لەبنەپەر تەۋە ۋ سەرلەنۆى خۇيان تۆمار بكنەۋە لە فەرمانگەى رېنكخراۋە ناھكوميەكانى سەر بە حكومتەى ھەريى كوردستان، زۆر جار ئەمە ۋادەكات پروبە پرووى دواكەوتن ۋ لىكۆلېنەۋەى زىاتر ببنەۋە لەلايەن دەسەلات ۋ لايەنە پەيوەنددارە خۆجىيەكانەۋە. ھاوكات رېنكخراۋەكان لە ھەريى كوردستانىش جارىكى تر دەبىت خۇيان لە فەرمانگەى رېنكخراۋە ناھكوميەكان لە بەغدا تۆمار بكنەۋە ۋ ئەمەش كىشە ۋ ئاستەنگىيەكى ترە بو رېنكخراۋەكانى ھەريى كوردستان.

له حكومه تی هه ریمدا رینکخراوه كان ده بیټ سالانه فه رمانی کارگیچی خویان نوئ بکه نه وه بۆنه وهی کاربکه ن. ئەم هه نگاهه له یاساکه دا باس نه کراوه و رینکاریکی زیاده یه که له سه ر رینکخراوی کۆمه لگه ی مه ده نی زیاد کراوه. 1

دواکه وتن له پرۆسه ی پشتراستکردنه وه دا دروست ده بیټ به هۆی ئەوه ی که ناوی رینکخراوه که نا بیټ هاوشپوه ی هیچ رینکخراویکی تۆمارکراوی دیکه بیټ. ئەم پرۆسه ی پشتراستکردنه وه یه کاتیکی زۆری ده ویت. پپووسته رینکخراوه نا حکومییه کان سی ناو پیشکەش بکه ن بۆ په سه ندردن، هه موویان پیشگریان به "رینکخراو" دانراوه و ئەگه ر په تکرانه وه، ده بیټ سی ناوی نوئ پیشنیار بکه ن. دامه زینه ران کاتیکی زاراوه ی دیکه ی وه ک "کۆمه له"، "دامه زراوه" به کارده هیین، پروبه پرووی ئاسته نگ ده بنه وه ئەگه رچی ئەمه ییش بۆ جیاکردنه وه ی رینکخراوه له سه ندیکا و کۆمه له کان.

لێتوئیزاوانی له میانه ی لیکۆلینه وه که دا ئماژهیان به وه شکرد که فه رمانگه ی رینکخراوه نا حکومییه کان له هه ریعی کوردستان به فه رمی هیچ داواکارییه کی تۆمارکردن په تناکاته وه، به لام سست و ناچالاکن له پیشکەشکردنی به لگه نامه یه ک که داواکاران بتوانن به دواداچوون بۆ داواکارییه کانیا ن بکه ن. به پپی یاسا پپووسته له ۳۰ رۆژدا له دوای پیشکەشکردن داواکارییه کان په سه ند بکرین، به لام به و پپییه ی داواکار هیچ به لگه یه کی له سه ر به روازی پیشکەشکردنی داواکارییه که ی نییه، ناتوانیټ بیسه لمینیټ که واده ی پیشکەشکردنه که تیپه رپوه و هاوکات به لگه نامه ی تۆمارکردنیشی رینکخراوه که یان پینادریټ. هه رچه نده به پپی یاسای رینکخراوه نا حکومییه کانی هه ریم وه لامنه دانه وه ی داواکاری له دوای کۆتایی هاتنی واده ی دیاریکراو رینکخراوه که به تۆمارکراو داده نریټ. (ماده ی ۱۱ برکه ۳)

زۆریک له پارێزگاگان نووسینگه ی فه رمانگه ی رینکخراوه نا حکومییه کانی تیدا نییه، بۆیه زۆرجار رینکخراوه کان پپووسته گه شت بکه ن بۆ شاریکی تر بۆ وه رگرتنی پۆسته کانیا ن. ئەمه ش ئاسته نگیک دروست ده کات، به تایبه تی له حاله ته کانی

هۆشداریدا که پێویستی به وهلامدانهوه ههیه له ماوهی ۱۰ رۆژدا. زۆر جار پهنگه
ماوهی ۱۰ رۆژه که تێپهڕیت پێش نهوهی رێکخراوه ناحکومییهکان بتوانن چارهسهاری
نه و پرسه بکهن که نهگهری ههیه بپێتههۆی فهرمانی سنووردارکردن.

بهشداربووان ئاماژهیان بهو خاڵهشدا که له عێراق و ناوچهکانی ههڕیعی
کوردستان، هێزه ئهمنیهکان داوا له رێکخراوه ناحکومییهکان دهکهن له سهرحه
چالاکیهکانیان ئاگاداریان بکهنهوه و رێنمایی خاوهن شوینهکانیش دهکهن که
شوین به کرێ نهدهن به رێکخراوهکان بهبێ مۆلهتی ئهمنی. ئه م ئاستهنگه کاریگهری
لهسهر مافی رێکخراوه ناحکومییهکان ههیه بۆ کارکردن بهدوور له دهستیوهردانی
دهولت یان دهستوهردان له کاروبارهکانیان.

له یهکیک له دانیهشتهکاندا ئاماژه بهوهکرا که رێکخراوهکانی کۆمهڵگه
مهدهنی پرووبهرووی ئاستهنگ بوونهتهوه بههۆی کارکردنیان لهسهر بهرزکردنهوهی
هۆشیاری و لێپرسینهوه بۆ رزگاربووانی توندوتیژی خێزانی. ئهمانه وهک هاندانی
ههلهوهشاندهوهی خێزان و دژایهتی فیکارییه ئاینیهکان دهبینرێن که ئهمهش
بهردهوامبوونی وینه باو و نهڕینییهکان له دژی رێکخراوه ناحکومییهکان بههێزتر
دهکات.

3.6 پیکهینان و تۆمارکردنی سه‌ندیکا و یه‌کی‌تی کرێکاران له عێراق وهه‌رێمی کوردستان

یاسای عێراق ژماره ۳۷ ی سالی ۲۰۱۵ دانه‌نی‌ت به‌ نازادی دامه‌زراندنی سه‌ندیکای کرێکاران و نازادی په‌یوه‌ستبوون پێیانه‌وه، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا له‌ عێراق و هه‌رێمی کوردستان یاسا هه‌یه‌ رێگری له‌ فره‌یی سه‌ندیکاکان ده‌کات، ئه‌ویش یاسای ژماره ۷۱ ی سالی 1۹۸۷ و یاسای رێکخه‌ستی سه‌ندیکای کرێکاران ژماره (۵۲) ی سالی ۱۹۸۷.

له‌ ئێستادا له‌ عێراق و هه‌رێمی کوردستان زیاتر له‌ ده‌ سه‌ندیکای کرێکاری بوونیان هه‌یه، به‌لام ئه‌مانه‌ به‌ فره‌می له‌ لایه‌ن وه‌زاره‌تی کاری عێراقه‌وه‌ په‌سه‌ند نه‌کراون. حکومه‌ت له‌ به‌غدا و هه‌ولێر ته‌نها مامه‌ئه‌ له‌ گه‌ڵ دوو سه‌ندیکا دا ده‌کات که هاوکات نوێنه‌ریان له‌ سندوقی ده‌سته‌به‌ری کۆمه‌لایه‌تی و لیژنه‌کانی پشکنینی کاردا هه‌یه. ئه‌م مافانه‌ به‌ سه‌ندیکاکانی تر نادرێت.

له‌ عێراق و هه‌رێمی کوردستان هه‌زاران کرێکاری بیانی له‌ نه‌ته‌وه‌ جیاوازه‌کان هه‌ن و له‌ که‌رتی جیاوازا کارده‌که‌ن. به‌لام تا ئێستا هه‌یج یاسایه‌کی تاییه‌ت له‌ عێراقدا نییه‌ که مافی دامه‌زراندنی سه‌ندیکایه‌کی تاییه‌ت به‌ خۆیان بدات یان رێگه‌ به‌ چوونه‌نیو سه‌ندیکا نیشتمانییه‌کانی عێراق بدات.

<https://investpromo.gov.iq/wp-content/uploads/2013/06/labor-law-no-71-of-1987-En.pdf>¹

راسپاردەكان

1. ھەئوھشاندىنە ھەي مەرجى بەدەستەينان و نوپكردنە ھەي فەرمانى كارگېرى سالانە بۇ ئە ھەي رېنكخراوھەكانى كۆمەلگەي مەدەنى بتوانن باشتر و كارا تر كاربەكەن و كارئاسانى بۇ ئەركەكانيان بىكەن، ھەك ئە ھەي لە ياساى رېنكخراوھە ناھكومىيەكانى ھەريمدان ئاماژەي پېنەكراوھ.
 2. رېنگەدان بە ھەموو تاك و گرۈپەكان، بە تۆر و ھاوپەيمانيە ھەي، بەبى گويدانە نەتە ھەيەك، بە ئازادى گرۈپ پېنكەين و مافى ئازادى گردبوونە ھەيەيان بە كاربەين.
 3. رېنگەدان بە ھەموو گرۈپەكان بە ئازادى پېوھرەكانى ئەندامىتى خۇيان دابنەين لە كاتى پېنكەينانيدا، بەبى گويدانە رەگەزنامەيان، بە مەرجىك پابەندىن بە بنەماكانى جياكارى نەكردن.
 4. دۇنيابوون لە ھەي ھەموو پەيوھندىيەكانى نىوان رېنكخراو و دەزگاي رېنكخستەن سادە و شەفاف و لەكاتى خۇيدا بىت. پەرەپيدانى پۇرتائىكى ديجىتائى يەكگرتوو بۇ كەمكردنە ھەي رېنكارە بىرۆكراسىيەكانى پەيوھست بە كاغەز و خزمەتگوزارىيە ناساييەكانى پۇست، ھەك:
- ھەموو بىرپار و رېنمايى و نوپكارىيەكانى رېنكخراوھە ناھكومىيەكان و لايەنە پەيوھندىدارەكان بىلاودەك رېنە ھەي بەر دەستەن بۇ دەستراگەيشتن.
 - ھەر رېنكخراوئىك دەتوانىت لە ھەر كاتىكدا پۇرفايلى خۇي دروست بىكات و دەستكارى زانىارىيەكانى بىكات.
 - رېنكخراوئىك دەتوانىت بە خۇرايى و كارىگەر ناوھكەي پىشتراست بىكاتە ھەي، بە دووركەوتنە ھەي لە دووبارەبوونە ھەي ناوھكان (بىنكەدراوھەي ناوھندى).
 - ھەر رېنكخراوئىك دەتوانىت بەلگەنامەكان پىشكەش بىكات و چاودىرى دۇخى پۇسسىكردنى داواكارىيەكانى بىكات.
 - ھەموو نامەنووسى نىوان رېنكخراوھەكان و رېنكخەرەكە چاودىرى دەكرىت.

- دۇنيابوون لەوہى كە ئەم پۇرتالە بەكارھېنەر دۆستە و بەردەوام نۆى دەكرېتەوہ بۇ ئەوہى زانىارى لە كاتى خۇيدا بدات بە رېكخراوہ ناحكومىيەكان.
- 5. جېبەجېكردىنى سىستى بەدواداچوون بۇ رېكخراوہ ناحكومىيەكان بۇ چاودېرىكردىنى رەوشى كارە كارگېرى و نامەنووسىيەكانيان.
- 6. دامەزراندنى دەستەيەكى سەربەخۇ يان تىيى پېداچوونەوہ بۇ مامەلەكردىن لەگەل تۆمارى رېكخراوہ ناحكومىيەكان لە ھەرېمى كوردستان بە ئامانجى گەيشتن بە جۇرېك لە دادپەرورەرى و بەرزكردەوہى پەيوەندى و شەفافىيەت لە نيوان رېكخراوہ ناحكومىيەكان و فەرمانگەكەيان. ئەم دەستەيە دەسەلاتى لېكۆلېنەوہى لە تۆمارەكان و پېشنياركردىنى پېشنيارەكانى بۇ چاكسازى ھەيىت.
- 7. پەرەپېدانى رېككەوتنى دانپېدانانى يەكتر لە نيوان فەرمانگەى فېدرالى رېكخراوہ ناحكومىيەكان و فەرمانگەى رېكخراوہ ناحكومىيەكانى حكومەتى ھەرېمى كوردستان بۇ دامەزراندنى رېكخراوى ناحكومى لە سەرتاسەرى ھەرېم و ناوچەكانى عېراق بەبئ ئەوہى پېويست بە دووبارەكردەوہى رېكارە كارگېرپېيەكان بكات. دۇنيابوون لەوہى كە رېكخراوہ ناحكومىيەكان لە بەغدا يان حكومەتى ھەرېم بە شېوہيەكى ئۆتۆماتىكى لەسەر ئاستى ولات دانپېدانراون. ياداشتىكى لېكتېگەيشتنى نيوان ھەردوولا دەتوانن باشترين ميكانىزم بېت بۇ چارەسەركردنى ئەم كېشەيە بۇ ئەوہى رېكخراويك كە لە ھەرېمى كوردستان تۆمار كراوہ پېويست نەكات خۇى لە بەغدا تۆمار بكاتەوہ و بېيت بە دوو تۆمار و مۆلەت و ھەرېگريت.
- 8. داننان بە مافى كرېكارانى بيانى لە عېراق و حكومەتى ھەرېمى كوردستان بۇ دامەزراندنى فېدراسيونى سەنديكاكان و داننان بە مافى ئەندامپېتيان تېيدا.

سەرچاوه كان

سەرچاوه عەرەبىيە كان

- لىدوان لەسەر جاپنامەى ماف و بەرپرسیارىتى تاكه كان، گرووپ و ئۆرگانە كانى كۆمەلگا بۆ بەرەوپېشبردن و پاراستنى مافە كانى مرؤف و ئازادىيە بنچىنەبىيە كان كه له سەرتاسەرى جىهاندا دانپىدانراون، لەلايەن راپۆرتى تايبەت لەسەر دۆخى داكۆكىكارانى مافە كانى مرؤف دەرچووه.
- پروفیسۆر عەلى خەيرى ماترود ، برپارى ژمارە (19) ى رېنكخراوه كانى عىراق ، 1954 و هەلۆئىستى ھېزە نىشتمانىيە كان بەرامبەرى ، كۆلېژى پەروەردە ، زانكۆى بەغدا ، 2020 .
- دكتور عەبدولحوسەين شەعبان ، كۆمەلگەى مەدەنى ، دەزگای چاپ و بلاكردنەوہى ئەتلەس ، قاھىرە
- جەمىل ئەلئەسەدى ، رېنكخراوه كانى كۆمەلگەى مەدەنى گوڤارى الايام ژمارە 8527
- راپۆرتى گەشەپىدانى مرؤبى 1993 ، بلاوكرايەوہ بۆ پرؤگرامى گەشەپىدانى نەتەوہ يەكگرتووه كان ، سەنتەرى توئىژىنەوہى يەكئىتى عەرەبى ، بەىروت ، 1993
- زاواوہى بەشدارى مەدەنى : رېبەرىك بۆ دەستەواژە و دەستەواژە باوہ كان ، ناوہندى بلاوكراوہى عەرەبى پەيمانگای نەتەوہى ديموكراتى بۆ كاروبارى نىودەوئەتى ، 2009
- حەنان ھەيلا ، رېنكخراوه كانى كۆمەلگەى مەدەنى و رۆئيان لە پاراستنى ماف و ئازادىيە كان ، تىژى دكتورا ، زانكۆى ئەحمەد درايا ، 2022
- برپارە كانى ئەنجومەنى مافە كانى مرؤف 5/24 ، پەرەگرافى 5 و 16/21 ، پەرەگرافى 4
- لىژنەى مافى مرؤف ، سەرنجى ژمارە ۳۷ (۲۰۲۰) ، برگەى ۹ و ۱۰۰

سەرچاوه دەرەكییه كان/ئینگلیزییه كان

- 817/58A/ (11 حوزەیرانی 2004): ئیمە ی خەلکان: کۆمەلگە ی مەدەنی، نەتەووە یە کگرتوووە کان و حوکمرانی جیهانی. راپۆرتی پانیلی کە سایەتییه دیارە کان لەسەر پە یووە ندییه کانی نەتەووە یە کگرتوووە کان و کۆمەلگە ی مەدەنی
- لاری دایمۆند، دووبارە بیرکردنەووە لە کۆمەلگە ی مەدەنی بەرەو چەسپاندنی دیموکراسی، گۆفاری دیموکراسی، چاپی زانکۆی جۆنز ھۆپکینز، بەرگی 5، ژمارە ۳، تەمموزی 1994

چوارچىۋە ياسايى و رېڭخراۋەيى بۇ كارى كۆمەلگەي مەدەنى لەسەر دوو ئاستى نىۋەدەۋلەتى و نىشتەمانى دامەزراۋە. لەسەر ئاستى نىۋەدەۋلەتى، رېڭخراۋەكانى كۆمەلگەي مەدەنى پىشت بە كۆمەلگەي بەلگەنامە و پەيمانامەي نىۋەدەۋلەتى مافەكانى مروۇف دەبەستەن كە مافى پىڭرەتەننى كۆمەلە و بەشدارىكردن لە كۆبۈنەۋەي ئاشتىخوۋازانە دووپات دەكەنەۋە، ۋەك چارنامەي جىپەننى مافەكانى مروۇف و پەيمانى نىۋەدەۋلەتى مافە مەدەنى و سىياسىيەكان.

لەسەر ئاستى نىشتەمانى، دەستوورى سالى ۲۰۰۵ ي عىراق و ياسا ناۋخۇيى و ناۋخۇيىيەكان لە ھەرئىمى كوردستان پالپىشتى لە دامەزراندىن و كاركردنى رېڭخراۋەكانى كۆمەلگەي مەدەنى دەكەن. دەستوورى عىراق جەگە لە ئازادى پادەربىرىن و كۆبۈنەۋە ئازادى دامەزراندىن و ئەندامبۈۋن لە كۆمەلە و پارتە سىياسىيەكان دەستەبەر دەكات. ياساى ژمارە ۱۲ ي سالى ۲۰۱۰ چوارچىۋەي ئەم رېڭخراۋانە رېڭكەخات كە مەرچەكانى تۇماركردن، پارەدان و رېۋوشوئىنەكانى راپۇرتكردن دەگرىتەۋە و جەخت لەسەر گرنگىيان دەكاتەۋە لە بەھىزكردنى كۆمەلگەي مەدەنى و دىيارىكردنى مەرچەكانى كاركردن و سەرپەرشتىكردنىيان.